

L. Balogh Béni
A MAGYAR-ROMÁN KAPCSOLATOK 1939-1940-BEN
ÉS A MÁSODIK BÉCSI DÖNTÉS

L. Balogh Béni

**A MAGYAR-ROMÁN KAPCSOLATOK
1939-1940-BEN
ÉS A MÁSODIK BÉCSI DÖNTÉS**

Pro-Print Könyvkiadó
Csíkszereda, 2001

A kötet megjelenését
a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, valamint az
Oktatási Minisztérium Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Program
„Kulturális külpolitika és nemzeti identitás” alprogramja
és az Illyés Közalapítvány
támogatta.

A kötet a Pro-Print Könyvkiadó
és a Teleki László Intézet
közös könyvkiadási programja keretében készült.

Sorozatszerkesztő: *Bárdi Nándor*

Borítóterv: *Biró Gábor*

© L. Balogh Béni, 2001

© Pro-Print Könyvkiadó, 2001

ISBN 973-9311-86-5

Bevezetés

A bécsi Belvedere palota aranytermében 1940. augusztus 30-án Joachim von Ribbentrop német és Galeazzo Ciano olasz külügyminiszter ünnepélyesen kihirdette a második bécsi döntést. Ennek értelmében visszakerült Magyarországhoz a trianoni békeszerződés által 1920-ban Romániának ítélt 103 093 km²-nyi területből 43 104 km², mintegy 2,5 millió lakossal, az ún. Észak-Erdély. A több mint 60 évvel ezelőtt meghozott döntés a 20. századi magyar-román kapcsolatok egyik kulcsfontosságú mozzanatát képezi, hatását tekintve pedig mind a mai napig jelen van, ha eltérő mértékben és ellenkező előjellel is, a két nép kollektív emlékezetében.

Könyvünkben a magyar-román diplomáciai kapcsolatok alakulását tekintjük át 1939 márciusától, a honvédség kárpátaljai bevonulásától egészen 1940. augusztus végéig, a második bécsi döntésig bezárólag. Röviden kitérünk a két ország gazdasági kapcsolataira is, a kétoldalú viszony többi összetevőjét – így az erdélyi magyar kisebbség helyzetének alakulását, vagy a szellemi-kulturális kölcsönhatásokat – azonban e kötetben nem vizsgáljuk. Elsődleges célunkat a második bécsi döntéshez vezető út, tehát a politikai-diplomáciai előzmények bemutatása, a döntőbíráskodás körülményeinek ismertetése, továbbá a döntés értékelése, a demográfiai, gazdasági, politikai következmények felvázolása képezi.

*

Ha a román-magyar viszony alapkérdésének a 19. század első felétől a 20. század közepéig terjedő időszakban a régióban betöltött szerepekért folytatott küzdelmet tekintjük,¹ úgy ennek lényegét, némi leegyszerűsítéssel, Erdély birtoklásának kérdése jelenti. A második bécsi döntés éppen e tekintetben vízvázlatzó, ugyanis a magyar revíziós igények részleges kielégítésével – rövid átmeneti időre – lezárt egy korszakot, amely két évtizeddel korábban, a trianoni

békeszerződéssel vette kezdetét. Mintegy négy évre megváltoztatta a két állam korábbi „szereposztását”: Észak-Erdély elcsatolását követően a területi *status quó*t addig mereven védelmező Románia lett az, amely – a tengelyhatalmak határozott tiltása ellenére – egyre nyitabb revíziós politikát folytatott Magyarország irányába. A helyzetet bonyolította, hogy Budapest sem tekintette véglegesnek az 1940-ben meghúzott határt, és Erdély északi felének megtartása mellett hosszabb távon a nagyobbik, déli rész megszerzését is célul tűzte ki maga elé.

Bár könyvünk célja nem a revíziós politikát kiváltó trianoni békeszerződés következményeinek vizsgálata, bevezetőnkben – néhány bekezdés erejéig – e kérdéskört is fel kell vetnünk, hiszen a két világháború közötti konzervatív, „úri” Magyarország szellemi és politikai életét a területi revízió programja uralta, s a korabeli magyar diplomácia ennek megvalósításáért küzdött.²

Közel negyven évnyi kényszerű hallgatás után a 80-as évek elejétől Trianon megszűnt Magyarországon tabu témának lenni, s ezt Ormos Mária 1983-ban megjelent kitűnő monográfiája³ is jelezte. Azóta a magyar olvasó számos egyéb feldolgozást vagy dokumentumkötetet is kézbe vehet, amelyek alapján ma már megbízható módon rekonstruálhatja a történeteket. E helyen csupán azt a tényt említjük, hogy az 1920-as trianoni békeszerződés területi előírásai durvák és elvszerűtlenek voltak, s arányaiban igen nagy területeket csatoltak el Magyarországtól, amelyet feldarabol-tak, illetve „megcsonkítottak”: Trianon következtében Magyarország – Horvátország nélkül – területének 67, lakosságának pedig 58%-át veszítette el. A Magyar Királyság keretein belül területi és politikai autonómiát élvező Horvátországgal együtt ez az arány 71, illetve 63%-ot tett ki. „Csonka” Magyarország területét egymagában a Romániának juttatott terület nagysága is felülmúlta.⁴ Közepes méretű európai országból Magyarország ezzel a térség egyik kisállamává, szomszédai közül a leggyengébbé vált.

A Párizs környéki békeszerződések fennhangon hirdetett rendező elve a népek önrendelkezési joga volt, de a nemzetiségi elvet a győztes nagyhatalmak következetlenül és képmutató módon alkal-

mazták. Egyes nemzeteknek megadták az önrendelkezés jogát, másoktól – így a magyaroktól is – megtagadták azt. Ennek következtében Trianon nyomán több mint 3 millió magyar került kisebbségi helyzetbe, közülük mintegy 1,6 millióan a Romániának ítélt területen éltek. A határok megállapításánál elsősorban stratégiai szempontok, az új államok gazdasági érdekei s a *vae victis* (jaj a legyőzötteknek) elve érvényesült. *„Ez még azok számára is lehetlenné tette Trianon igazságos rendezéséért való tudomásulvételét – írja Romsics Ignác –, akik egyébként elfogadták a nemzetiséget mint államszervezési elvet, és belátták a történelmi magyar állam felbomlásának szükségszerűségét.”*⁵

Mindebből az következett, hogy a két világháború közötti Magyarországon a területi revízióknak nem volt reális gondolati alternatívája, s egyetlen jelentős eszmei vagy politikai irányzat sem fordult nyíltan szembe azzal, kivéve a Károlyi Mihály és Jászi Oszkár vezette nyugati, ún. „oktobrista” magyar emigrációt. Jellemző, hogy egy időre még a szélsőbaloldal, az illegális kommunista párt is lényegében a területi revízió alapján állott, hiszen a Szovjetunió a húszas években szembeszállt a versailles-i „imperialista békediktátum-rendszerrel”, a Komintern pedig 1933-ig a nemzetiségek számára az elszakadási jogot is magában foglaló önrendelkezést követelt.⁶ Az is tény, hogy a Nemzetek Szövetsége („Népszövetség”) alapokmányának 19. cikke elvileg lehetővé tette a nemzetközi szerződések felülvizsgálatát. Ez azonban magyar részről vajmi kevés reményre adott okot, hiszen 1919-ben e szervezetet éppen a Párizs környéki békék rendszerének megóvására hozták létre.

Óhatatlanul elszigeteltek, hatás nélküliek maradtak Hantos Elemér, Gratz Gusztáv vagy Makay Miklós, illetve a velük rokonszenvező polgári liberális értelmiségiek azon nézetei, amelyek lényegében a versailles-i békerendszer keretein belül szorgalmazták a közép-európai államok megbékélését és együttműködését.⁷ Az adott körülmények között nem tartozott a reális politikai alternatívát kínáló koncepciók közé Németh Lászlónak a közép-európai népek sorsközösségét hirdető ún. „tejtestvériség” elmélete, de a dunai konföderáció nagy múltú eszméje sem, amelyet az emigrációban Jászi

Oszkár, Magyarországon pedig a harmincas évek második felében pl. Kovács Imre hangoztatott.

E kétségtelen tények ellenére Romsics Ignác szavaival utólag mégis megállapíthatjuk: a trianoni traumára a sokk utáni első negyedszázad vezető elitje rosszul megválasztott „terápiát” alkalmazott: a békediktátumot történelmi véletlenként és totális igazságtalanságként fogta föl, s teljes elutasítással válaszolt rá.⁸ Ebben ugyanúgy szerepet játszott a revíziós törekvések belpolitikai, „rendszerkonzerváló” funkciója, mint a „másik fél”, a trianoni béke „győztesei”, a Franciaország nagyhatalmi támogatását élvező szomszédos államok Magyarországgal kapcsolatos politikája.

Csehszlovákia, valamint a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság és Románia 1920–21-ben megalakította az ún. kisantantot, melynek fő célja Magyarország elszigetelése, s a Budapesttel szembeni általános politikájuk összehangolása volt. A kisantant berkeiben az „egy rögöt sem vissza” alapállás volt a meghatározó. Ellene voltak mindenféle, akár csak részleges területi revízióknak, így a határmenti, magyar többségű tartományok visszacsatolása elől is mereven elzárkóztak. Mint Nicolae Titulescu román külügyminiszter 1935-ben kifejtette: *„akármilyen területi engedmény csak egy processzus kezdetét jelentené. Az első engedmény után újabb követelések jönnének újabb engedményekért és így tovább”*.⁹ Ezen túlmenően, különböző mértékben ugyan, de Bukarest, Prága és Belgrád egyaránt elnyomó, beolvasztó politikát folytatott a jelentős számú magyar kisebbséggel szemben. A határkérdésben tapasztalható kibékíthetetlen ellentétek mellett a kisebbségi kérdés megoldatlansága is okolható azért, hogy Magyarország és szomszédai között nem jöhetett létre valódi együttműködés, s így a harmincas évtized második felében e térség államai könnyűszerrel váltak a náci Németország játékszerévé, amihez persze gazdasági kiszolgáltatottságuk is hozzájárult.

A fenti összefüggésekben értelmezve a második bécsi döntést, azt a két világháború közötti magyar revíziós törekvések részleges sikereként, a területi *status quo* megőrzésére törekvő román külpolitika szemszögéből pedig egyértelmű kudarcként könyvelhetjük el.

A német–olasz döntés nyomán megvalósult magyar területi gyarapodás tartósságát azonban kezdettől fogva megkérdőjelezte az a tény, hogy Nagy-Britannia és az Egyesült Államok vitatta a második bécsi döntés érvényességét.

*

A magyar történetírás mind a mai napig adós maradt a második bécsi döntés monografikus feldolgozásával. Könyvünk ezt a hiányt szeretné részben pótolni a témára vonatkozó magyar és román szakirodalom, továbbá magyar és román levéltári források, diplomáciai okmánytárak, illetve a korabeli szereplők visszaemlékezései alapján. Következtetéseink számos ponton eltérnek a román történetírás által képviselt nézetektől,¹⁰ amelyekkel nem egy esetben – a párbeszéd reményében – vitába szállunk.

Eredeti forrásaink¹¹ elsősorban a Magyar Országos Levéltár külügyminisztériumi anyagaiból és a bukaresti román Külügyminisztérium Levéltárának fondjaiból valók. Ez utóbbiak iratanyaga – az általunk feltártakon kívül – még sok egyéb olyan korabeli dokumentumot rejthet, amely egy-egy rész kérdésben új szempontokkal szolgálhat.

Munkánk során nagy segítségünkre voltak a különböző forráskiadványok. Ezek közül a *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához, 1936–1945* címet viselő kiadványsorozatot emeljük ki, amelynek az 1962-ben megjelent negyedik,¹² és az 1982-es ötödik¹³ kötetét igen nagy haszonnal forgattuk. Mindkét vaskos – témánk szempontjából megkerülhetetlen – okmánytárat Juhász Gyula állította össze. Külön meg kell említenünk Réti György dokumentumgyűjteményét,¹⁴ amely az olasz diplomáciai forráskiadvány-sorozat, a *Documenti diplomatici italiani* (DDI) több mint száz, a második bécsi döntéssel kapcsolatos iratát közli magyar fordításban.

Nélkülözhetetlen, bár fölöttébb óvatosan kezelendő forrásanyag a bécsi döntéssel összefüggő román, illetve magyar nyelvű memoárirodalom. Ami az elsőt illeti: Romániában csak a rendszerváltást követően, a kilencvenes években jelenhettek meg nyomtatásban az 1940. augusztusi események két román főszereplőjének, Mihail

Manoilescunak és Valeriu Popnak az emlékiratai. Manoilescu 1940. július 4-től szeptember 14-ig külügyminiszterként tevékenykedett, s román részről ő látta el kézjeggyével a második bécsi döntés jegyzőkönyvét. Visszaemlékezései¹⁵ véleményünk szerint erős öngigazolási szándékkal íródtak, és több állítása nem fedi a történelmi valóságot. Az erdélyi származású Valeriu Pop befolyásos politikusként tevékenykedett a harmincas években; az uralkodó az 1940. augusztusi Turnu Severin-i tárgyalások alkalmával őt bízta meg a román delegáció vezetésével, s megfigyelőként Pop ott volt az augusztus 30-i döntés kihirdetésénél is. Könyve¹⁶ – melynek végén 38 dokumentum olvasható mellékletként – fontos hozzájárulás a fenti események jobb megismeréséhez, bár a szerző gyakran túlértékeli saját szerepét.

Míg Pop és Manoilescu utólag próbálta rekonstruálni a történetet, addig II. Károly király 1937-től napi feljegyzéseket vezetett, amelyek nélkülözhetetlenek a korabeli román külpolitika mozgatórugóinak jobb megértéséhez. Az 1939–1940 közötti magyar–román kapcsolatok tekintetében főleg az 1997-ben megjelentetett második,¹⁷ és az egy évvel későbbi kiadású harmadik kötet¹⁸ hasznosítható.

A korszakra vonatkozó – szegényesebb – magyar memoár-irodalomból Hory András visszaemlékezései¹⁹ érdemelnek említést a téma szempontjából. Hory, a két világháború közötti Magyarország egyik legképzettebb diplomatája²⁰ vezette ugyanis a Turnu Severin-i magyar tárgyalódelegációt, s emlékiratai többé-kevésbé pontosan, megbízhatóan ismertetik a tárgyalások hátterét és lefolyását.

*

Könyvünket három, tartalmilag viszonylag jól elkülöníthető egységre tagoltuk. A bevezető részeket követő első fejezetben a magyar–román diplomáciai és gazdasági kapcsolatok alakulását tekintjük át 1939 márciusától, a honvédség kárpátaljai bevonulásától egészen 1940 júniusáig, Besszarábia és Észak-Bukovina szovjet megszállásáig. A kezdő időpont (1939 márciusa) megválasztását elsősorban az indokolja, hogy Kárpátalja visszafoglalását követően – az ország függetlenségének megőrzése mellett – a magyar külpo-

litika legfőbb céljává az erdélyi területi revízió megvalósítása vált. A honvédség kárpátaljai akciója, és az ezzel egyidőben elkezdődött román katonai mozgósítás ezenkívül igen feszültté tette a kétoldalú viszonyt, s e feszültség – rövid időszakoktól eltekintve – az egyik legfőbb jellemzője maradt a román–magyar diplomáciai kapcsolatok általunk vizsgált közel másfél évének.

A következő fejezetben a második bécsi döntés előzményeivel foglalkozunk. A Romániának átadott szovjet ultimátum nyomán ugyanis a magyar kormány diplomáciai offenzívába kezdett, és (közvetve) elérte, hogy – különböző nagyhatalmi megfontolásokból – július elejétől fokozatosan Budapest javára változzék Berlin addig elutasító magatartása. Részletesen elemezzük a magyar és a román államférfiak júliusi tárgyalásait a tengelyhatalmak vezetőivel, majd az augusztusban sorra került sikertelen Turnu Severin-i megbeszéléseket. A záró fejezetben a döntőbíráskodás körülményeit, majd a második bécsi döntés kihirdetését, fogadtatását és visszhangját, illetve annak demográfiai, gazdasági, politikai következményeit ismertetjük.

Könyvünk végén 14 dokumentum, illetve dokumentumrészlet található. Ezekből szám szerint tizenegyet a Magyar Országos Levéltár különböző fondjaiból válogattunk.²¹ A levéltári anyagon kívül három olyan dokumentum is közlésre került, amely korábban már megjelent nyomtatásban, de a kötet – pl. az erdélyi olvasók számára – nehezen, vagy egyáltalán nem érhető el. Tematikus válogatásunk során az alábbi főbb szempontokat igyekeztünk érvényesíteni:

1. tartalmilag az egymást követő iratok – ha csak hozzávetőlegesen is – tükrözzék a könyv szerkezeti, kronológiai felépítését;
2. minél arányosabban legyen jelen az események egymástól eltérő olvasata, magyar és román „szemszögből” való megítélése.

Az iratokat sorszámokkal és jegyzetekkel láttuk el. Mindegyiknek címet adtunk, amely alá a keltezés került. A dokumentum jelzetét (vagy a megjelenés helyét) és típusát dőlt betűvel tüntettük fel, a kihagyásokat szögletes zárójellel jelöltük. A közlés során a mai helyesírási szabályokat alkalmaztuk.

Mindezek előrebocsátásával reméljük, könyvünket haszonnal forgatja majd minden érdeklődő.

A második bécsi döntés megítélése a román és a magyar történetírásban

A magyar és a román történetírás általában egymástól eltérő módon értékelté, s értékeli ma is a második bécsi döntés körülményeit, magát a döntést, illetve annak következményeit. Még a fogalomrendszer használata tekintetében is eltér egymástól az 1940. augusztus 30-i esemény értékelése kapcsán. A román szerzők túlnyomó többsége következetesen a „bécsi diktátum” („dictatul de la Viena”, vagy „diktatul de la Viena”) megjelölést használja, amivel a döntés Bukarestre erőszakolt, kényszerítő jellegét hangsúlyozzák. A legtöbben azt emelik ki, hogy a diktátum elszakította az ország testétől az 1918-ban a népakarat által Romániával egyesített Erdély egy részét, s az ott többségben élő románokat újból magyar uralom alá vetette. A magyar historiográfiába ezzel szemben – függetlenül az esemény időben változó értékelésétől – a „döntőbíráskodás”, a „második bécsi döntés” fogalma vonult be, s kötetünkben mi is ez utóbbit használjuk.

Egy rövid átmeneti időszakot követően a 40-es évek végén Romániában és Magyarországon is megtörtént a kommunista hatalomátvétel. A szovjet típusú, monolitikus társadalmi-politikai rendszer a múlttól kialakított képet is igyekezett gyökeresen átalakítani, s mindkét országban egyeduralkodóvá tette a marxista történetfelfogást, annak is a leegyszerűsített, a napi politikai igényekhez igazított, sematizált, vulgármaterialista változatát. A múlt átértékeléséhez az a marxi tétel szolgált alapul, miszerint a társadalmak története végső fokon az osztályharcok története, s a kizsákmányoltaknak az elnyomókkal vívott évszázados harcából a proletariátus kerül majd ki győztesen. Erre a „kaptafára” kellett – a helyi adottságok figyelembevételével – „ráhúzni” a történelmet²² mind Romániában, mind pedig Magyarországon a negyvenes évek végén s az ötvenes években. A magyar és a román történetírás ebben az időszakban lényegében egyazon internacionalista, pártos, moszkovita állás-

pontról ítélte el a második bécsi döntést.²³ A valós tények feltárása sokadrangú kérdésnek számított, hiszen az aktualizáló szemléletmód jegyében az elmúlt rendszer reakciós, fasiszta uralkodó osztályai bűneinek bemutatásával a saját belső osztályellenséget kellett leleplezni. A sztálinista román történetírás ugyanakkor azt a szinte „tudathasadásos” nézőpontot képviselte, miszerint 1940 júniusának végén Besszarábiát és Észak-Bukovinát jogosan csatolta el a Szovjetunió, tehát ezen területek „felszabadultak”, Észak-Erdélyt viszont a hitleristák „elrabolták” Romániától.²⁴

A hatvanas évek kezdetétől a két ország történetírása más-más fejlődési irányt vett. Romániában fokozatosan visszatértek az 1945 előtti időszak nacionalista diskurzusához, amelyet az 50-es évek antinacionalizmusa elfedett ugyan, de nem semmisített meg.²⁵ Kezdetét vette a nacionalista historiográfiai hagyomány és a marxista referenciarendszer sajátos összegyűrése.²⁶ A magyar történetírás viszont 1960-ban éppen ellenkezőleg, „a nacionalista szemlélet maradványainak” eltávolítása útjára lépett. A szemléleti revízió egy 1959-es párthatározat – *A burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról* – nyomán kezdődött el 1960-ban, Molnár Eriknek, a Történettudományi Intézet akkori igazgatójának az Akadémia közgyűlésén tartott beszámolójával.²⁷ A Történettudományi Intézet még abban az évben ankétot rendezett „a nacionalizmus történelmi gyökereiről”,²⁸ majd széleskörű, évekig tartó vita vette kezdetét, amelyben a résztvevők többé-kevésbé szabadon képviselheték álláspontjukat. A Molnár Erik által kezdeményezett új szemléletmód a „magyar glóbusz” hungarocentrikus nézetét kívánta meghaladni, kritikus és önkritikus hangvétele volt.²⁹

Az egyre nyilvánvalóbb szemléleti különbségek a második bécsi döntésről szóló diskurzusokban is megmutatkoztak. Az 1964-ben megjelent kétkötetes *Magyarország története* (az idevágó fejezet szerzője Ránki György volt) osztályalapon ugyan, de tárgyilagosságra törekedve adott viszonylag kiegyensúlyozott értékelést.³⁰ Egy 1969-es román történelmi szintézisben viszont – melynek előszavában már megjelent egy Nicolae Ceaușescu-idézet! – az „igazságtalan bécsi diktátum” kapcsán a „nemzeti” szemszög került előtérbe.³¹ Besszarábia

elcsatolása kapcsán ugyanakkor – a valóságnak megfelelően – szovjet ultimátumról írtak.³²

A hatvanas években a magyar történetírásban teret hódító új, kritikus és önkritikus szemléletmód jellegzetes példája Tilkovszky Loránt 1967-ben,³³ illetve Csatári Dániel egy évvel később megjelent monográfiája.³⁴ Mindkét szerző terjedelmes levéltári- és sajtóanyagot dolgozott föl, műveik ugyanakkor ideológiai, aktuálpolitikai célokat (is) szolgáltak. Tilkovszky „a mai társadalmi rendszerünkötől idegen nacionalizmusok... maradványai”³⁵ ellen küzdött, míg Csatári – ugyanezen cél érdekében – a már említett 1959-es párttézisek által kijelölt feladatok teljesítéséből szeretne volna kivenni részét, elítélve mind a magyar, mind a román nacionalizmust, „e terület népeinek az érdekeit szem előtt tartva”.³⁶

A hatvanas évtizedben két, a téma szempontjából alapvető fontosságú feldolgozás is született: Juhász Gyula magyar, és Aurică Simion román történész munkái.

Juhász Gyula monográfiája Teleki Pál külpolitikájáról 1964-ben jelent meg.³⁷ Az adatgazdag könyv – a marxista frazeológia keretein belül – differenciáltan igyekezett bemutatni az összefüggéseket.³⁸ A második bécsi döntés előzményeivel, magával a döntéssel, majd annak következményeivel a harmadik fejezet foglalkozott igen részletesen. A háború után Nyugat-Európában publikált német diplomáciai forrásanyag alapján Juhász arra a lényegében ma is helytálló következtetésre jutott – a román történetírás egyébként nem osztja e véleményt –, hogy a döntőbíráskodást a tengelyhatalmak képviselői határozták el ugyan, de a gondolatot román részről vetették föl először 1940 nyarán, s a Turnu Severin-i tárgyalások megszakadását követő napokban berlini követe útján Bukarest kérte a döntőbírói beavatkozást.³⁹

Nem látjuk viszont bizonyítottnak a szerző több oldalon keresztül taglalt azon felfogását, hogy 1940 júliusa, a magyar revízióval szembeni elutasító álláspontjának megváltozása óta – a további háborús célok érdekében – Hitler valójában mindvégig döntőbíráskodást akart Magyarország és Románia között. E gondolatmenet szerint a német diktátor elleplezte a nyilvánosság elől valódi

szándékait, s kívárta az alkalmas pillanatot, a Turnu Severini kétoldalú tárgyalások kudarcát, hogy megfelelő feltételeket szabhasson a két államnak.⁴⁰ Vitatható a fenti összefüggésben hangoztatott azon szerzői megállapítás is, hogy a Magyarországgal és Romániával szembeni hitleri politika alakításában 1940 nyarán csupán a tervezett szovjetellenes támadás előkészítése játszott szerepet.⁴¹ Juhász ezzel elvetette a nyugati polgári történetírás bizonyíthatóan helytálló nézetét, miszerint Hitler – a kétségtelenül meglévő támadó szándéka mellett – maga is tartott egy esetleges balkáni szovjet beavatkozástól, s hogy részben ezért szorgalmazta a magyar–román viszály valamilyen formában történő rendezését.

Bírálható kijelentései ellenére – ne felejtjük el, a mű 1964-ben íródott! – Juhász Gyula monográfiája megkerülhetetlen a második bécsi döntést kutató magyar és román történészek számára, és sok következtetése ma is elfogadható.⁴²

Hányatott sorsot ért meg Aurică Simion román történész monográfiája a második bécsi döntésről.⁴³ A szerző 1968 és 1970 között, a viszonylagos román belpolitikai liberalizálódás éveiben állította össze a doktori dolgozatnak készült kéziratot. Ebben a román levéltári források és a kéziratoss visszaemlékezések mellett a német, olasz és angol okmánytárak adatait is felhasználta, idézte a nyugati szakirodalmat, a magyar szerzők művei közül pedig elsősorban Juhász Gyula fentebb elemzett, 1964-es monográfiáját. A könyv első kiadásának évében, 1972-ben azonban már zajlott a Nicolae Ceaușescu által meghirdetett román „kulturforradalom”, s a mű ezért csak módosított, csonkított, a bukaresti pártközpont elvárásainak megfelelő formában jelenhetett meg. A rendszerváltás utáni, 1996-os második kiadás, amelyet a szerző már nem ért meg, a kézirat eredeti szövegét tartalmazza, a 70-es évek „politikai-ideológiai ballasztja” nélkül. Könyvünkben mi is e második kiadásra hivatkozunk, amely megítélésünk szerint a második bécsi döntést tárgyaló román történeti irodalomban mindmáig a legteljesebb és a legszínvonalasabb mű.

Bár a könyv jól dokumentált, és szerzője tárgyilagosságra törekedett, Simion álláspontja több helyen is vitatható. Abban a sokat

emlegetett kérdésben, hogy kérte-e a román kormány a döntőbíráskodást vagy sem, a szerző ellentmondásosan írt. Egyrészt elismerte, hogy 1940. július 26-án, a Hitlerrel való berchtesgadeni találkozó során a román tárgyalófél felvetette a döntőbíráskodás kérdését, de nem említette könyvében az augusztus 21-i lépést, amikor is berlini követe révén a román kormány Hitler döntőbírói közbelépését kérte. Az 1940. augusztus 27-i román közlésről, amelynek során a berlini román követ megerősítette, hogy kormánya elfogad egy „valódi döntőbírást”, Simion minden különösebb magyarázat nélkül azt állította, hogy annak értelmét a németek „meghamisították”.⁴⁴ Végül a szerző arra a valótlán következtetésre jutott, hogy a döntőbíráskodást egyedül a magyar vezérkari főnök, Werth Henrik kérte.⁴⁵

Az 1996-os kiadás tanúsága szerint az eredeti kéziratban Simion általában kerülte a sarkított megfogalmazásokat és értékítéleteket, de könyvének második kiadásába is bekerült pl. az alábbi, a terminológiát illetően a nacionalista-kommunista román történetírás szellemét idéző következtetés: „*A bécsi fasiszta diktátum által Romániától 2 388 774 lakossal együtt 42 610 km²-nyi területet raboltak el, hogy a horthysta Magyarországnak adják át*”.⁴⁶

A hetvenes évek elejétől Romániában a történetírás politikai legitimáló és uralmi eszközzé degradálódott Nicolae Ceaușescu pártfőtitkár kezében, aki ezáltal is igyekezett felfokozni, és saját hatalmának szolgálatába állítani a románok nemzeti érzéseit. Vlad Georgescu román történész szerint bizonyos központi intézkedések eredménye az lett, hogy a historiográfiát mint tudományágat gyakorlatilag felszámolták.⁴⁷ A hetvenes évekkel kezdődően a magyar historiográfiában is valamivel jobban előtérbe került a „nemzeti szellem”,⁴⁸ ennek azonban – Romániától eltérően – nem volt nacionalista-soviniszta melléköngéje. A magyar történetírás ismét sokszínű lett, a pártpolitika nem szólt bele közvetlenül a tudományba, s a marxista nézetek mellett megjelentek más felfogások is.⁴⁹

A nyolcvanas évtized Romániájában a „történelmi nacionalista” diskurzus egyik legfőbb jellemzőjévé a magyarellenesség vált.⁵⁰ A prózaíró Ion Lăncrănjan hírhedt 1982-es pamfletje,⁵¹ és a Budapes-

ten 1986-ban megjelent háromkötetes *Erdély története* elleni, felülről irányított román hecckampány is e „hadjárat” részét képezte, melynek során többek között az irredentizmus, a revizionizmus vádja érte az egész magyarságot, a magyar történészekre pedig a történelemhamisítás bélyegét sütötték rá. Ezzel összefüggésben 1980-tól a hivatalos román történetírás egyik kedvelt témája lett a „fasiszta bécsi diktátum” éles elítélése, valamint az 1940–1944 közötti észak-erdélyi „horthysta-fasiszta terror” „gaztetteinek” leleplezése, a tárgyilagosság és a saját múlttal való szembenézés leghalványabb kísérlete nélkül. Az alábbiakban a nyolcvanas évek Romániájában a bécsi döntésről, vagy az azt követő időszakról megjelent „évfordulós” írások közül mindössze kettőre térünk ki részletesebben, bár számuk ennél jóval nagyobb.⁵²

A második bécsi döntés negyvenedik évfordulóján jelent meg két román történész írása⁵³ az *Anale de Istorie* [Történelmi Közlemények] című pártfolyóiratban, amely a Román Kommunista Párt Központi Bizottsága mellett működő Történelmi és Társadalompolitikai Tanulmányok Intézetének kiadványa volt. A tendenciózusan megírt „tanulmány” a pártot, s a román népnek a függetlenségért és területi integritásért az idegen elnyomók ellen vívott „évezredes harcát” dicsőítő frázisokkal van „teletűzdelve”. A jegyzetekből ugyanakkor kitűnik, hogy a szerzők komoly román levéltári forrásokhoz fértek hozzá, amely „luxus” csak kevés történésznek adatott meg azokban az időkben Romániában.

Mint címe is mutatja, az írás tárgyát elsősorban a második bécsi döntés elleni „nagy népi tüntetések” képezték. Muşat és Bobocescu kiemelte: *„Az egész román nép – a kormány és a nagypolgárság köreitől egészen a munkásságig, a parasztságig és az értelmiségig – kezdettől fogva teljes határozottsággal visszautasította a fasiszta államoknak a nemzeti terület megcsonkítását célzó politikáját, nyíltan és eltökélten kinyilvánítva akaratát a szégyenletes Bécsi Diktátum elutasítására. Ez a magatartás világosan kidomborodott mind a brutális bécsi aktus előtt, mind pedig az igazságtalan döntést követő időszakban.”*⁵⁴

Az írásmű második részében a szerzők a döntést követő „horthysta terrort”, a lépten-nyomon, szervezeten elkövetett „szégyenletes büntetteket” „leplezték le” válogatott jelzőkkel, apokaliptikus képet festve az 1940–1944 közötti észak-erdélyi állapotokról. *„Az 1940. augusztus 30-i Bécsi Diktátum után a horthysta Magyarország Északkelet-Erdélyben [!] egy fasiszta típusú, imperialista és kolonialista megszálló rendszert vezetett be, melynek rendeltetése az elnyomott nemzetek és nemzetiségek, elsősorban a románok megsemmisítése, továbbá az volt, hogy a magyar lakosságnak, főleg pedig a régi Magyarország kiváltságos rétegeinek biztosítson kizárólagos és domináns helyzetet a Kárpát-tengelyben. Északnyugat-Erdélybe való behatolásuk után a horthysta megszállók egy véres megtorlás tervét kezdték alkalmazni a románok és a többi nemzetiség fizikai megsemmisítése céljából, azért, hogy a magyar lakosság javára mesterségesen megváltoztassák a demográfiai arányokat, így próbálva esetleg állandósítani a megszálló rendszert.”*⁵⁵ Mai szóhasználattal élve, „szervezett népi-irtással” vádolták a szerzők – a tényeket meghamisítva – az észak-erdélyi magyar közigazgatást.

Öt évvel későbbi, 1985-ös kiadású az a kötet,⁵⁶ amelynek egyik társszerzője szintén Mircea Muşat, a bukaresti rezsim egyik kedvelt és sokat foglalkoztatott történetírója volt. A szerzők szemléletmódja és szóhasználata nem sokban tért el a fentebb említettől, bár a könyv előszavában azt olvashatjuk, hogy a követendő cél „objektíven, a történelmi igazság szellemében” feltárni a „szégyenletes, fasiszta bécsi diktátum” okait és következményeit.⁵⁷ A csúsztatásokkal, vagy éppen történelmi hamisításokkal teli, dagályos stílusú könyv azonban tipikus példája marad a történetírás propagandisztikus célokra való felhasználásának.⁵⁸

Magyarországon a második bécsi döntés a hetvenes-nyolcvanas években – Romániától eltérően – nem került a legújabbkori történelmi kutatások homlokterébe. A magyar történetírás általában tárgyilagosan foglalkozott az eseménnyel, az értékelések zöme kiegyensúlyozottnak mondható.

A torzóban maradt tízkötetes *Magyarország történetének* az 1976-ban megjelent 8/2. kötetében,⁵⁹ melynek főszerkesztője Ránki

György, a megfelelő rész szerzője pedig Juhász Gyula volt, a döntésre vonatkozóan az általunk korábban már bírált álláspont is olvasható. Eszerint Hitler a kétoldalú magyar-román tárgyalásokat azzal a hátsó szándékkal tanácsolta 1940 nyarán, hogy azok amúgy is zsákutcába jutnak, akkor pedig Németország olyan feltételeket szabhat, amilyeneket akar.⁶⁰ A továbbiakban Juhász megemlíti, miszerint a tengelyhatalmakat Románia kérte föl a döntőbíráskodásra, s hogy Észak-Erdély 2,5 millió lakosából „mintegy egy millió román nemzetiségű volt”.⁶¹ Nem értünk egyet azon megállapításával, miszerint „a második bécsi döntés az előzetesen beterjesztett – a német álláspontra való tekintettel eleve kompromisszumos – magyar revíziós igény úgyszólván teljes kielégítését jelentette;”⁶² Hitler ugyanis a Turnu Severin-i tárgyalások első napján benyújtott magyar igény (69 000 km²-nyi terület) kevesebb, mint 2/3-át elégítette ki 1940. augusztus 30-án.⁶³

Eredetileg 1983-ban jelent meg Ránki György terjedelmes tanulmánya Hitlernek a kelet-európai államférfiakkal a második világháború alatt folytatott tárgyalásairól, melyet 1988-ban egy gyűjteményes kötetben újraközöltek.⁶⁴ Az írásban a szerző a második bécsi döntésre is kitért, s a magyar történetírás önkritikus szemléletével megállapította: „A második bécsi döntés önmagában is, a Magyarországhoz csatolt egymillió románnal, a Romániában maradt félmillió magyarral pedig egyébként is megteremtette az állandó feszültség tüzfészket és a további kijátszás lehetőségét. Ezt még fokozta a magyar szoldateszka szűk látókörű bosszúvágya, amely az észak-erdélyi bevonulás után néhány helyen véres kegyetlenségeket követett el – Teleki és kormánya legnagyobb megdöbbenésére.”⁶⁵ A döntés körülményeiről szólva Ránki megjegyezte, hogy Hitler elkerülhetetlennek tartotta a már-már háborúval fenyegető román-magyar feszültség valamiféle megoldását. Nem az igazságos rendezés gondolata foglalkoztatta, hanem az, hogy mindkét országot maga mellé állítsa.⁶⁶

Miként írt az 1986-ban megjelent – s mint azt említettük, a bukaresti támadások ösztüzébe került – *Erdély története*⁶⁷ a második bécsi döntésről? A könyv, amely rövid kitekintést nyújtott az 1918 utáni évtizedekre is, elsősorban azt emelte ki, miszerint a

második bécsi döntés sem etnikailag, sem gazdaságilag nem volt megalapozott, továbbá, hogy a két országot politikailag Hitler játékszerévé tette, s Teleki miniszterelnöknek a románok felé megbékélést hirdető szava a döntés utáni időszakban „írott malaszt” maradt. *„A bécsi döntés még elkéseredettebbé tette a román nacionalizmust, amely a dél-erdélyi magyar lakosság ellen fordult... A szeptember elején bevonuló magyar hadsereget nem fogadta ellenállás, mégis több incidensre, Ippen és Ördögekúton súlyos atrocitásokra került sor, amelyeket egy katonai alegység követett el, meggyilkolva számos román lakost. Megkezdődött az ún. kölcsönösségi nemzetiségi politika...”*⁶⁸

A magyar és a román történetírás álláspontja a rendszerváltást követő évtizedben sem közeledett egymáshoz a második bécsi döntés megítélésének tekintetében. Ennek az is oka, hogy a 19. sz. romantikus–nacionalista, és a 20. sz. húszas–harmincas éveinek historiográfiájában gyökerező nacionalista irányzat a kilencvenes évek román történetírásában – bár 1989 decemberétől megszűnt a felülről való irányítottság, s eltörölték a cenzúrát is – még mindig a legnépesebben képviselt áramlatot jelentette. A nacionalisták kedvenc témái közé tartozott „a mindenkor egységes nemzeti román állam”, az összrománság politikai egységéért folytatott évszázados harc, a mindenkor irredenta Magyarország stb.⁶⁹ A feltételezett magyar veszély misztifikálása oda vezetett, hogy *„a románok történelme... nem tud engedni magyar szempontnak, vagy semmit sem mondhat olyasmiről, ami Magyarország előnyére válhatnék...”*, s bizonyos témák nem tárgyalhatók szakmai nyugodtsággal szigorúan „magyar” okok miatt.⁷⁰

A véleménykülönbségek egy valós párbeszéd esetén megtermékenyítőek is lehetnének, ennek azonban egyelőre kevés nyomát tapasztaljuk. Bár több mint hatvan év telt el a második bécsi döntés óta, annak említése román oldalon még mindig túl sok érzelmet és indulatot kavart föl, a nemrég megjelent román feldolgozások pedig többnyire a nemzeti „martirologia” szempontjait részesítik előnyben⁷¹ egy elfogulatlan, tudományos vizsgálattal szemben.

A kevés kivétel közé tartozik Cornel Grad könyve,⁷² amelyet egészében véve egy tárgyilagosabb hangvétel, s egy előítéletektől mentesebb szemléletmód jellemez. A kötet általában jól dokumentált; a szerző számos román levéltári forrást tárt fel, témánkra vonatkozóan leginkább a román hadsereg szerepéről, s az ottani közhangulat alakulásáról. A címmel némi ellentmondásban (*A második bécsi döntés*) Grad csak az első fejezetet szentelte a döntésnek és előzményeinek felvázolására, ezt követően a román hadsereg két világháború közti szerepével, majd Besszarábia és Észak-Erdély 1940-es kiürítésével, illetve a rádióadásokon keresztül folytatott 1940–1944 közötti magyar–román propagandaháborúval foglalkozott. A magyarázatot egy későbbi írásában ő maga adta meg: a kiadó önkényesen megváltoztatta könyvének címét, s megkérdőjelezése nélkül elhagyta a Bevezetést is.⁷³

Bár a „bécsi diktátum” kifejezés mellett a „második bécsi döntés” vagy a „döntőbíráskodás” szavakat is használta (ez utóbbit a legtöbbször idézőjelben), az 1940. augusztus 30-i eseménnyel kapcsolatban a szerző álláspontja egyértelműen elítélő: *„Akik a tévesen nemzetközi döntőbíráskodásnak nevezett dokumentum aláírása mellett döntöttek, azoknak tudniuk kellett volna, hogy ezzel értelemszerűen jogosnak ismerik el – legalábbis részben – az ellenfélnek (Magyarországnak) az 1918-ban jogosan, nagy áldozatok árán egyesített nemzeti terület egy részére vonatkozó igazságtalan követeléseit, s ezzel akaratlanul is megnyitják az utat a jövőbeli követelések láncolatának, amelyek az elmúlt 55 év során állandóan és rögeszmésen újra felvetődtek.”*⁷⁴ Grad következtetése meglehetősen sarkított, leegyszerűsítő, az elmúlt 55 év állítólagos magyar revíziós követeléseire történő utalás pedig legalábbis az e kérdésben való nagyfokú tájékozatlanságára vall...

Számos egyéb kérdésben sem értünk egyet a szerzővel. Grad például úgy vélekedik, hogy a magyar vezetés célja 1940 augusztusában a Turnu Severin-i tárgyalások kudarcba fullasztása volt, ezzel is bizonyítandó a tengelyhatalmak előtt a románok területi kérdésekben való hajthatatlanságát. A szerző szerint a magyar tárgyalódelegáció e cél érdekében minden lehetséges eszközt latba vetett.⁷⁵ A valóságban azonban éppen a területi kérdésekben csak

ugyan hajthatatlan román vezetés érdeke volt a tárgyalások siker-
telensége: időnyerés céljából azok elhúzása, vagy oly módon való
félbeszakítása, hogy a felelősség ezért a magyar felet terhelje.

Akárcsak a kérdéssel foglalkozó román történészek többsége,
Grad is tagadja, hogy Románia kérte volna a döntőbírárságot.
Kritikátlanul átveszi pl. Manoiescu román külügyminiszter emlék-
iratainak azon állítását, miszerint a kritikus napon, 1940. augusz-
tus 27-én a tapasztalatlan berlini román követ, Romalo nem tudott
kapcsolatba lépni a német illetékesekkel.⁷⁶ Ezzel szemben tény,
hogy Romalo aznap kétszer is felkereste Woermann külügyi állam-
titkár-helyettest, közölve vele: a románok elfogadnák a tengelyha-
talmak döntőbírárságát, de kérik, hogy érveiket előadhassák. Az
sem felel meg a valóságnak, hogy a második bécsi döntés nyomán
Románia Erdély felét veszítette el,⁷⁷ hiszen Észak-Erdély az 1920-
ban Romániának ítélt terület mintegy 2/5-ét jelentette.

1989-et követően Romániában lehetőség nyílt friss, új szemléletű
történeti szintézisek megírására vagy megjelentetésére, amelyek a
korábbinál tárgyilagosabb hangnemben foglalkoztak a második
bécsi döntéssel. Így például a kilencvenes évek első felében Buka-
restben is kiadták a neves disszidensnek, Vlad Georgescu törté-
nésnak addig csak külföldön megjelent rövid összefoglalóját a
románok történetéről.⁷⁸ A szerző a második bécsi döntéssel kapcsolo-
latosan azt emelte ki, miszerint Romániát egy „német ultimátum”
révén, amely az állam megsemmisítésével fenyegetett, rákényszerít-
ték arra, hogy 1940. augusztus 30-án átadja Magyarországnak
Erdély északi részét. „A határokat úgy húzták meg, hogy a német
csapatok gyorsan a Prahova-völgyi kőolajmezőkhöz érhessenek.”⁷⁹

Florin Constantiniu összefoglaló művében⁸⁰ „magányos kísérle-
tet” tett „a nacionalista kánon *sine ira et studio* [harag és részre-
hajlás nélkül – L. B. B.] értelmében vett újraírására”.⁸¹ A szerző
Georgescunál jóval részletesebben tárgyalta Románia 1940 nyarán
történt „amputálását”, Besszarábia, Észak-Bukovina, Észak-Erdély
és Dél-Dobrudzsa elvesztését. Többek között kiemelte: „a nemzeti
terület harc nélkül való feladása lehet, hogy pragmatikus megoldás
volt, de megszégyenítő maradt”.⁸² Tévesen azt állította, hogy a

második bécsi döntést követően Teleki azért volt „lelkileg összetörve”, mert a Magyarországhoz csatolt terület „a minimális, 50 000 km²-es terv alatt volt”.⁸³ Ezzel szemben tudjuk: Telekit elsősorban a döntésért fizetett magas „ár”, a német térnyerés aggasztotta, továbbá az, hogy a Berlin közreműködésével megvalósított revízió nem lesz hosszú életű.

A románok 20. századi történetét áttekintő kötetben⁸⁴ Ioan Scurtu megállapította: „Erdély egy részének átadása a bécsi diktátum révén, a közvélemény és a politikai erők heves reagálását váltotta ki, ami II. Károly uralmának összeomlásához vezetett”.⁸⁵ Gheorghe Buzatu néhány oldallal odébb a korabeli román döntéshozók felelősségét vetette föl Nagy-Románia 1940-es összeomlása kapcsán. Kifejtette: nem lehet egyedül a külső tényezőkre, az ország nemzetközi elszigeteltségére hivatkozni az okok keresése közben, s hogy Bukarest 1940. június végén „túl könnyedén és gyorsan” döntött Besszarábia és Észak-Bukovina átadásáról a Szovjetuniónak.⁸⁶ Buzatu külön alfejezetben részletezte a román közvéleménynek a területi engedményekkel szembeni fellépését.⁸⁷

A magyar historiográfia a rendszerváltást követően is viszonylag csekély teret szentelt a második bécsi döntésnek. Szász Zoltán⁸⁸ történész és Réti György⁸⁹ egykori diplomata írásain kívül – tudomásunk szerint – az 1989 utáni évek magyar historiográfiai termésében nem szerepel a második bécsi döntésről szóló egyéb tanulmány, nem beszélve a téma monografikus feldolgozásáról, amely feladatot, mint láttuk, a román történetírás már évtizedekkel ezelőtt elvégezte.

Részletesen foglalkozik viszont a második bécsi döntéssel a Svájcban élő Czettler Antal – eredetileg Münchenben, német nyelven megjelent, majd 1997-ben magyarul is kiadott – monográfiája a Teleki-kormány külpolitikájáról.⁹⁰ Czettler a polgári történetírás álláspontjáról vitába szállt Juhász 1964-es könyvének több megállapításával, s az utóbbi évek-évtizedek nyugati szakirodalmára, illetve dokumentumgyűjteményekre támaszkodva többnyire árnyalt és sokoldalú elemzést nyújtott.

Alaptézise szerint a magyar külpolitikának kettős célkitűzése volt ebben az időszakban: a területi revízió és az ország függetlenségének megőrzése a Harmadik Birodalommal szemben.⁹¹ Arra a kérdésre adott válaszában, hogy miért változtatta meg 1940 nyarán a német diktátor a délkelet-európai területi revízióval kapcsolatos korábbi elutasító nézetét, a szerző – jogosan – a marxista történetírás által cáfolt vagy elhallgatott „szovjet veszélyt” tekinti az egyik fő oknak: Hitler ugyanis mindenáron sorompót akart állítani a Szovjetunió várható délkelet-európai terjeszkedése elé.⁹² A megváltozott német politika, mint *ultima ratió*t (végső érvet) persze magában rejtette a döntőbíráskodás lehetőségét is, de Czettelrel együtt mi is azon a véleményen vagyunk, hogy 1940. augusztus végéig Hitler – okulva az első bécsi döntés rossz tapasztalataiból – ezt legszívesebben elkerülte volna.⁹³

Feltehetően igaza lehet a szerzőnek, hogy a német és az olasz külügyminisztert „nem holmi machiavellisztikus elvek vezérelték” a határok meghúzásánál. „Sokkal inkább arra kényszerültek, hogy a feltételezett és szavahihető módon meg nem cáfolt szovjet veszély miatt gyors döntést hozzanak”.⁹⁴ Ez természetesen nem zárja ki azt a tényt, hogy a bécsi döntés nyomán előállt új helyzet, s a német kegyekért való felgyorsult román–magyar versenyfutás tökéletesen megfelelt Hitler szándékainak. Nem értünk ellenben egyet Czettelrel a tekintetben, miszerint a „végeredményt”, az új határt illetően vajmi szerepe is lett volna 1940. augusztus 29–30-án annak, hogy „a *de facto* kiváló földrajztudós Teleki által vezetett magyar küldöttség jobban felkészült a tárgyalásokra néprajzi, statisztikai és gazdasági adatokkal, mint a máskor kiválóan tevékenykedő román diplomaták”.⁹⁵ Egyrészt a Bécsbe érkezett román delegáció is kiválóan fel volt készülve, másrészt pedig a tengelyhatalmak külügyminiszterei egyik fél számára sem tették lehetővé, hogy kifejtse érveit. Levonva a következtetéseket, Czettel „a bonyolult erdélyi néprajzi viszonyok ellenére is viszonylag igazságosnak” tartja a döntést,⁹⁶ de hozzáteszi, hogy az nem segítette elő a közép-európai helyzet megnyugtató rendezését, s a „magyar–román ellentét napról-napra fokozódott”.⁹⁷

A kilencvenes évtizedben megjelent 20. századi magyar történeti összefoglalók⁹⁸ is árnyalt, kiegyensúlyozott értékelést adtak a döntésről s annak következményeiről. Ormos Mária például kiemelte, hogy a döntés, melynek nyomán mindkét országban jelentős számú román, illetve magyar kisebbség maradt, elég híven tükrözte Erdély etnikai tarkaságát, amely eleve kizárta egy etnikailag igazságos határ meghúzását e területen. A döntés *„alkalmas volt rá – akár akarta ezt Hitler, akár nem – hogy a két ország között a haragnak, a gyűlöletnek, a rivalizálásnak minden korábnál mérgesebb magvait vesse el.”* A haszonélvezők *„mindenesetre a nácik voltak”*.⁹⁹ Ugyanakkor nem látjuk igazoltnak a szerző azon megállapítását, miszerint a döntőbíráskodás alkalmával a *„vonakodó Ribbentroppal szemben a magyar érdekeket ezúttal is Ciano védelmezte”*.¹⁰⁰

Gergely Jenő és Pritz Pál megemlítette, hogy Németországot és Olaszországot Románia kérte fel a döntőbíráskodásra. Szóltak a döntés következményeiről, valamint arról is, miszerint Teleki miniszterelnök *„hiába tett erőfeszítéseket, hogy az erdélyi bevonulás megbékélést hozzon. Tanfolyamon oktatták előzőleg a tiszteket a tudnivalókra, a miniszterelnök hosszú beszédben intett mérsékletre, kiemelve a román nép erényeit. Hiába.”*¹⁰¹ Romsics Ignác az 1930-as román, és az 1941-es magyar népszámlálás adatai alapján valószínűsítette, hogy Észak-Erdélyben a magyarok relatív többséget alkottak. Megjegyezte, hogy a döntést a románok nemzeti katasztrófaaként értékelték, Magyarország viszont ismét ujjongott.¹⁰² *„A túlárado öröm – írta Romsics – érthető, de indokolatlan volt. Az I. bécsi döntéstől eltérően a II. második bécsi döntés nemzetközi jogi korrektségéhez kétség fért; az Egyesült Államok és Nagy-Britannia egyaránt Romániára erőszakolt diktátumként fogta fel, s érvényességét vitatta. Ezen túlmenően az ár is, amit Hitler követelt, s amit Magyarországnak fizetnie kellett, magas volt.”*¹⁰³

Összegezve historiográfiai kitekintésünket, megállapítható, hogy az ötvenes évek moszkovita, s a második bécsi döntést internacionalista, osztályharcos alapon elítélő álláspontot meghaladva, a következő évtizedben a magyar és a román történetírás egyaránt jóval árnyaltabban közelítette meg a kérdést, ekkor már szemléleti

különbségek is előtérbe kerültek. Két, a téma szempontjából alapvető fontosságú feldolgozás született ebben az időszakban: Juhász Gyula és Aurică Simion munkái. A hetvenes-nyolcvanas években a magyar történetírás elfogulatlanul, viszonylag kiegyensúlyozottan, kritikus és önkritikus hangvétellel írt a második bécsi döntésről. A román historiográfiában ezzel szemben az 1970-es évek kezdetétől egyre inkább az apologetikus, kritikátlan szemléletmód érvényesült. A nyolcvanas évtizedben a felülről szított magyarellen-es kampány részeként a hivatalos román történetírás egyik kedvenc témája lett a „szégyenletes, fasiszta bécsi diktátum” „leleplezése”, a saját múlttal való szembenézés leghalványabb kísérlete nélkül.

A második bécsi döntésről szóló magyar és román történeti diskurzus a rendszerváltást követően sem közeledett egymáshoz. A legtöbb román feldolgozás még mindig a nemzeti „martiológia” szempontjait részesítette előnyben az elfogulatlan, tudományos vizsgálattal szemben – igaz, az elmúlt években születtek új, friss hangvételű írások is, a korábbinál tárgyilagosabb szemlélettel. Az érem másik oldala viszont az, hogy míg a román historiográfia már a hetvenes évek legelején – legalábbis részben – „törlesztette adósságát” a téma monografikus feldolgozásával, addig a magyar történetírásban még nem született erre vonatkozó összefoglaló mű.

A két világháború közötti magyar revíziós külpolitika és a nagyhatalmak

Az 1945 utáni évtizedekben a magyarországi történetírás általában az „integrális”, vagy a „totális” jelzővel illette a két világháború közötti magyar revíziós külpolitikát. Pritz Pál ezzel szemben már egy 1979-ben megjelent tanulmányában¹⁰⁴ felhívta a figyelmet arra, hogy az integrális revízió eszméje mellett a harmincas évek elejétől egy másfajta gondolkodás elemeit is fellelhetjük: eszerint minden elvesztett területet vissza kell ugyan szerezni, de mivel a revízióra újra és újra lehetőség lesz, a részleges megoldásokba is bele kell menni. A legújabb kutatások kimutatták, hogy a Horthy-kor három legmeghatározóbb politikusa közül – Bethlen István, Teleki Pál,

Gömbös Gyula – egyikük sem képviselte teljes egyértelműséggel és meggyőződéssel a „totális” revízió álláspontját.¹⁰⁵

Gömbös Gyula miniszterelnök Róma kérésére 1934-ben ismertette az olasz diktátorral, Benito Mussolinivel a határrevízióról alkotott konkrét elképzeléseit, amelyek anyagát nemrég tárta fel Zeidler Miklós történész.¹⁰⁶ Gömbös terve feladta az integritás gondolatát, de szakított a merőben etnikai érveléssel is, s a gazdasági, stratégiai szempontokat igyekezett érvényesíteni. A Romániával szembeni igények lényegében a történeti Erdély határáig terjedtek a tervezet szerint, amelyet azonban Gömbös 1936-ban bekövetkezett halála után levettek a napirendről. Bethlen István 1933-as angliai előadásai¹⁰⁷ alkalmával körvonalazta a nagy nyilvánosság előtt revíziós elképzeléseit. Az egykori miniszterelnök a határ menti, döntően magyarok által lakott területeket követelte vissza, a „történelmi” Erdély számára pedig teljes állami függetlenséget kért. Ez Bethlen „minimális” revíziós programját jelentette; „maximális” tervének lényege a Szent István-i magyar birodalom modernizált formában való újrateremtése volt, Horvátország és Burgenland nélkül. Teleki Pál revíziós elképzeléseivel kötetünkben részletesen is megismerkedhetünk majd, hiszen a tárgyalt időszakban Teleki Magyarország miniszterelnöke volt. Ezúttal csak a Mussolini előtt tett 1940. márciusi nyilatkozatára utalunk, miszerint fél „egy 45%-os kisebbségi országtól,” s ezért Erdélyben bizonyos területeket „kikapcsolna” a revízióból. Teleki ez alkalommal különböző, Erdéllyel kapcsolatos megoldási lehetőségeket is vázolt: a megosztást vagy autonómiát, s a kettő kombinációt.¹⁰⁸

A húszas évek elejétől egy ideig a nemzetközileg elszigetelt Magyarország hivatalos külpolitikája nem tűzte napirendre a területi revíziót, igaz, nem tett a trianoni határokat véglegesen elismerő nyilatkozatot sem. Bethlen István miniszterelnök 1928-ban, híres debreceni beszédében¹⁰⁹ hirdette meg a békés revízió jelszavát. Trianonnak a szomszéd államokkal való kölcsönös megegyezésen alapuló revíziója azonban, mint láttuk, nem tartozott a valós politikai lehetőségek közé, hatékony szövetségi rendszer, nagyhatalmi támogatás nélkül pedig – a kisantant nyomasztó katonai fölénye miatt – Magyarország egymagában képtelen lett volna a

status quo megváltoztatására. A magyar diplomácia elsősorban a versailles-i békerendszer vesztes nagyhatalmainak, így Olaszországnak és Németországnak a támogatását próbálta elnyerni. Az olasz–magyar magyar barátsági szerződés 1927-es aláírásától kezdve (amely Olaszország esetében elsősorban Jugoszlávia „bekerítését” szolgálta), Róma a magyar revíziós törekvések legkövetkeztesebb támogatója lett, s Mussolini többször is nyíltan kiállt Magyarország mellett a területi revízió ügyében. A harmincas évtized végére azonban egyre nyilvánvalóbbá vált Olaszország nagyhatalmi pozícióinak gyengülése, a Németországhoz való fokozódó alkalmazkodás.

Egy német–magyar politikai együttműködés létrehozásával Budapest már a húszas évek első felétől kísérletezett.¹¹⁰ A weimari demokrácia azonban nemigen rokonszenvezett az ellenforradalmi magyar politikával, és saját revíziós törekvéseit – melyeket a húszas évek közepétől maga is az *Erfüllungspolitik* (= teljesítési politika) s a kisebbségvédelem burkába volt kénytelen csomagolni – nem akarta megterhelni a magyar területi igények melletti kiállással.¹¹¹ 1930-tól viszont Németország már egyre aktívabb politikát folytatott Délkelet-Európában (ide sorolta Magyarországot is) és egy, a vezetése alatt álló ún. „nagyterg gazdaság” kialakítására törekedett a régióban. Adolf Hitler 1933-as hatalomra kerülésével az erőszak nélküli, pusztán gazdasági dominancia megteremtése helyett a náci Németország külpolitikájában már a fajilag motivált, agresszív területszerzés került előtérbe, amely az „alsóbbrendű” népek leigázását, s a „felsőbbrendű” germán faj térnyerését tartotta elsőrendű feladatának.¹¹²

Hitler a határok revíziójának kérdésében bizonyos mértékig „természetes szövetségesének” tekintette ugyan Magyarországot, de a konkrét célkitűzések tekintetében a német és a magyar érdekek különböztek. Berlin nem pártfogolta a Jugoszláviával és a Romániával kapcsolatos magyar revíziós terveket, és tényleges német–magyar érdekezésség egyedül Csehszlovákia esetében állt fenn.¹¹³ 1936 novemberében Gheorghe Brătianu román politikus előtt pl. a „Führer” kijelentette: ha Bukarest politikája megtisz-

tul a „szovjet hatástól” (utalás a néhány hónappal korábban leváltott román külügyminiszter, Nicolae Titulescu által követett irányvonalra), s javulnak a német–román gazdasági kapcsolatok, ő készen áll – akárcsak Jugoszlávia esetében – nyílt támogatásban részesíteni Romániát a magyar revizionizmussal szemben.¹¹⁴

1938-tól egyértelművé vált: Berlin célja a régió országainak minél teljesebb leigázása gazdasági, politikai, és/vagy katonai eszközökkel. Ennek érdekében, kihasználva a térségben amúgy is meglévő feszültségeket, „az oszd meg és uralkodj” elvét követte, amelynek – Ránki György történész szavaival élve – klasszikus játszmáját román–magyar viszonylatban játszotta¹¹⁵ a német politikai vezetés. Románia megnyerése érdekében Hitler 1940 nyaráig a területi *status quo* alapján történő kétoldalú megegyezést támogatta,¹¹⁶ s minden érdeke a délkelet-európai térség stabilitásának megőrzéséhez fűződött, ugyanakkor igyekezett „mindkét vasat tűzben tartani, s a helyzet alakulásától függően azt Németország javára formálni”.¹¹⁷ A német hadsereg, a Wehrmacht győzelmes nyugati hadjáratát követően, mint látni fogjuk, Berlin álláspontja a Romániával szembeni magyar revíziós követeléseket illetően megváltozott. Ennek eredménye lett az 1940. augusztus 30-i második bécsi döntés, amely által Magyarország és Románia még inkább kiszolgáltatott helyzetbe került Németországgal szemben.

Milyen támogatásban részesült a két világháború közötti magyar revíziós külpolitika a többi nagyhatalom részéről? Franciaország részéről semmilyenben. Párizs külpolitikájának vezérfonala ugyanis a térségbeli *status quo*, ezzel együtt pedig a Németország, részben pedig (Hitler 1933-as hatalomra jutásáig) a Szovjetunió ellen irányuló *securité*, azaz biztonság fenntartása volt, s e kettős célt a kisantra és Lengyelországra támaszkodva próbálta elérni. Párizs revízióellenes beállítottsága az 1930-as évtized elején, majd annak utolsó harmadában veszített szigorából, de a második bécsi döntést Franciaország már sem pro, sem kontra nem befolyásolhatta.¹¹⁸

A brit külpolitika a magyar területi revízió ügyében 1920–1938 között csak ritkán foglalt állást. A hivatalos politikai körök általában úgy összegezték véleményüket, hogy Magyarország békés

eszközökkel rendezze területi vitáit a szomszédaival.¹¹⁹ A húszas években Nagy-Britannia jóindulattal viseltetett Magyarországgal szemben, de ez nem terjedt ki a határrevízió támogatására. 1927-ben Lord Rothermere angol sajtómágnás és konzervatív politikus nagy port felverő cikket írt a *Daily Mail* nevű saját lapban, amelyben etnikai határrevíziót javasolt Magyarország számára. A brit külügyminisztérium, a Foreign Office szakreferensei azonban komolytalannak minősítették az írást, és Neville Chamberlain külügyminiszter is elítélte, bár a nyilvánosság előtt nem foglalt állást ezzel kapcsolatban.¹²⁰

A 30-as évtized elején megélenkülő brit külpolitika azonban egy időre szakított a versailles-i rend merev védelmével, s a békés és részleges revízió programja mellé állt. James MacDonald miniszterelnök egyik rádióbeszédében rámutatott, hogy a békekötésnél „az államférfiúi bölcsesség helyét a szenvedélyek bitorolták”, melyek „ingoványba” vitték Európát. A vitás kérdések rendezésére nemzetközi akciót sürgetett. Winston Churchill, a későbbi miniszterelnök kijelentette, hogy az olyan kérdéseket, mint például Erdély, „sokkal célszerűbb volna... addig rendezni, amíg hidegvérrel és nyugodt légkörben lehet róluk tárgyalni”.¹²¹ A magyarbarát angolai körök 1932–1933-ban több akciót is kezdeményeztek a brit kormánynál a magyar revízió melletti határozottabb kiállás érdekében, s az 1927-ben a „trianoni béke módosítására” megalakult parlamenti bizottsághoz a 615 képviselőből és felsőházi tagból 1933 végére már mintegy 150–160-an (a magyar sajtó szerint 250-en) csatlakoztak.¹²²

Angol és olasz politikusok 1933 márciusában konkrét formába öntötték Rómában a békeszerződések revíziójára vonatkozó elképzelésüket, amelyet utóbb négyhatalmi paktumnak neveztek el. A szövegtervezet többek között utalt a határ menti, magyar többségű területek visszacsatolásának kívánatosságára is. Az Anglia, Franciaország, Németország és Olaszország képviselői által aláírt – ám életbe sosem léptetett – végső változathoz azonban, elsősorban Franciaország ellenállása miatt, kimaradt a konkrét határváltoztatásokra történő utalás, s a Népszövetség alapokmányának szelle-

mében csupán általánosságban említették meg a revízió elvét. A paktum – bár végső megszövegezése Budapesten csalódást okozott – magyar szempontból ennek ellenére is jelentős eseménynek számított, hiszen, ha csak a tervezés szintjén is, a négy nagyhatalom először vette komolyabban fontolóra a trianoni határok módosításának lehetőségét.¹²³

1934-re a revízió azonban már kikerült a brit külpolitika aktuális céljai közül, elsősorban Hitler 1933-as hatalomra kerülése, a német törekvések agresszív irányváltása nyomán. 1937-ig Anglia hivatalosan nem bátorította, de nem is kifogásolta a magyar revíziót, s ha az állásfoglalást nem lehetett kikerülni, akkor türelemre és mérsékletre szólította fel Budapestet. 1937-ben az ún. *Appeasement* [megbékítési]-politika kerekedett felül Londonban. Ez azt is jelentette, hogy elismerték Németország vezető szerepét a térségben, s ezzel együtt a délkelet-európai átrendeződéseket.¹²⁴ A magyar revíziónak ettől kezdve ismét nagyobb figyelmet szentelt az angol kormány.

Az Egyesült Államok szempontjából Magyarország jelentéktelen tényezőnek számított. Hadbalépéséig, 1941-ig egyébként is „hűvös kívülállással” viszonyult az európai kérdésekhez, s szinte minden esetben a brit álláspontot pártfogolta. A demokrata adminisztráció, s Roosevelt 1933-ban kezdődő elnöksége idején a magyar revízió ügyében megértő, és inkább támogató, mint elutasító volt.¹²⁵

A versailles-i rendszert a húszas években elutasító szovjet álláspontra már utaltunk. Moszkva részéről ekkor meglelt volna a Magyarországgal való együttműködési készség Románia ellenében, a magyar fél azonban ideológiai megfontolások miatt végül is nem vette fel a diplomáciai kapcsolatokat 1924-ben a Szovjetunióval. Erre csak 1934-ben került sor, ekkorra azonban Moszkva már a hitleri Németországot tekintette fő ellenfelének, s Magyarországot is arra buzdította, tartsa magát távol Berlintől. E politika kétszínűségére utalt, hogy a szovjet kormány Magyarországgal kapcsolatban egészen más álláspontot képviselt a nyilvánosság előtt, mint a magyar vezetőkkel folytatott négyszemközti megbeszélések során; Makszim Litvinov külügyi népbiztos többször is bizalmasan jelezte a harmincas évek második felében, hogy nem ellenzi a határok békés revízióját, a

nyilvánosság előtt viszont nem volt hajlandó ezt megerősíteni, a szovjet sajtó pedig folyamatosan támadta a magyar revizionista törekvéseket.¹²⁶ A Szovjetunió Németországgal kapcsolatos politikájában 1939. augusztus végén 180 fokos fordulat állt be, s ezzel is összefüggésbe hozható, hogy végül Moszkvának – igaz, csupán közvetve – döntő szerep jutott a bécsi döntés meghozatala során.

Ormos Mária találóan az „optimális” jelzővel illette a két világháború közötti magyar revíziós törekvéseket: azaz olyan revízióra kell törekedni, amit a nemzetközi helyzet optimálisan lehetővé tesz.¹²⁷ Ezt példázza véleményünk szerint az 1938–1941 közötti, négy lépcsőben megvalósult terület-visszacsatolások esete is. Kárpátaljára 1939-ben földrajzi–történelmi érvek alapján, stratégiai megfontolásból vonult be a honvédség, a délvideki részeket pedig a Jugoszlávia elleni katonai akcióban való részvételéért kapta vissza Magyarország 1941 tavaszán Németországtól. Mindkét területen kisebbségben élt a magyarság. Az első bécsi döntést viszont, és kisebb mértékben ugyan, de a másodikat is, az etnikai elv figyelembe vételével hozták meg az olasz s a német vezetők. Bár Magyarország végső fokon a tengelyhatalmak „ajándékaként” kapta vissza a Felvidék és Erdély egy részét, a Teleki-kormány maga sem kívánta ez idő tájt nagyszámú szlovák vagy román nemzetiségű lakosság visszatérését. Ezzel gyakorlatilag a magyar külpolitika 1938–1940 között – hallgatólagosan és időlegesen – felhagyott az egész történelmi Magyarország visszaállítására irányuló törekvésével.¹²⁸

Erdély kérdése és az 1920–1938 közötti román–magyar kapcsolatok rövid áttekintése

Erdély népeinek tragédiája abban rejlik – írja Miskolczi Ambrus –, hogy „az egyik fél győzelme a másik vereségét jelenti”.¹²⁹ Nem történt ez másként Erdélynek a román királysághoz való csatlósását követően sem. Mivel könyvünkben nem vizsgáljuk az erdélyi magyar kisebbség helyzetének alakulását,¹³⁰ ezért a két világháború közötti román kisebbségpolitika jellemzőire is csak annyiban térünk ki, amennyiben ez a korszak magyar–román kapcsolatainak jobb megértéséhez szükséges.

Az első világháborút követően Románia területe és lakossága – Erdély (ami alatt a továbbiakban a történeti Erdélyt, Máramarost, az Alföld keleti peremét és a Bánság keleti részét értjük), Besszarábia és Bukovina tartományokkal¹³¹ kiegészülve – több mint a kétszeresére nőtt: a népesség számát illetően 1919-ben egyedül Lengyelország előzte meg a térségben.¹³² A területgyarapodás következtében Románia soknemzetiségű állammá vált; az 1930-as román népszámlálás adatai szerint az összlakosság egyharmadát a nemzetiségiak tették ki, közülük a magyar nemzetiségűek, ugyanezen népszámlálás alapján, 7,9%-ot képviseltek.¹³³ Erdélyben még hangsúlyozottabb volt az etnikai-nyelvi sokszínűség: 1930-ban a román anyanyelvűek az itteni lakosság 58,2, az 1910-es magyar népszámlálás szerint pedig 53,8%-át tették ki, míg a magyaroknál ez az arány 26,7, illetve 31,6% volt.¹³⁴ Mindezek ellenére az 1923-as román alkotmány az „egységes és oszthatatlan román nemzeti állam” eszméjében fogant, és csak az egyéni állampolgári jogokat ismerte el.¹³⁵

A két világháború közötti Nagy-Románia kisebbségi politikáját a korszakra és a térségre egyaránt jellemző nacionalista szellemiség hatotta át. A kisebbségek általános helyzete – így a magyaroké is – folyamatosan romlott, egyre nagyobb nehézséget jelentett a nemzeti karakter hosszú távon való megőrzése.¹³⁶ Igaz, a kisebbségek – ha megszorításokkal is, de – részesültek a román parlamentarizmus és a viszonylagos szólás- és sajtószabadság előnyeiből, továbbá fenntarthaták (szintén nem korlátoktól mentesen) intézményrendszerüket, egyházaikat, iskoláikat. Mégis, Nagy-Románia létrejöttével végső soron a nemzetállami nacionalizmus ideológiája került hatalomra, és ezt főként az „ókirályságbeli oligarchia” uralmát megtestesítő Ion I. C. Brătianu-féle Nemzeti Liberális Párt képviselte. Követendő modellként a központosított, beolvasztó politikát folytató francia nemzetállam szolgált, míg az önrendelkezési jogot kimondó 1918-as Gyulafehérvári Határozat¹³⁷ szelleme és kitételei nemcsak jogilag-politikailag, de ideológiailag is marginalizálódtak.¹³⁸

Irina Livezeanu szerint 1918-ban – az újonnan csatlakozott tartományok egymástól igen különböző demográfiai, kulturális,

nyelvi állapota miatt – egy mélységesen megosztott és „törekeny” Nagy-Románia jött létre, s ez váratlanul érte a román nacionalistákat.¹³⁹ A román vezető réteg nemzeti kizárólagosságra törekedett, s ezt az új országrészek addigi orosz, magyar, német vagy zsidó származású elitjének háttérbe szorításával igyekezett elérni, a bukaresti központi kormányzat hathatós támogatásával. A húszas évek Erdélyében a románság ugyan megszerezte a politikai, és részben a gazdasági hatalmat is, azonban a kulturális, társadalmi életben, s a gazdaság bizonyos szektoraiban továbbra is a kisebbségek maradtak dominánsak. Az erdélyi nemzeti szupremáciáért folytatott harcban a harmincas évek közepére azonban megtörték a magyarság gazdasági, foglalkoztatási pozícióit, majd a második bécsi döntés után a dél-erdélyi nemzetiségi viszonyok is radikálisan megváltoztak a románok javára.¹⁴⁰

Az a törekvés, hogy Erdély birtoklását a demográfiai viszonyokon túlmenően is legitímálja, a román bel- és külpolitika „neurózisává” vált.¹⁴¹ A romániai magyarokat – a németektől és a zsidóktól eltérően – Bukarest „revíziós kisebbségnek” tekintette,¹⁴² magát a kisebbségi kérdést pedig a román állam belügyének. Titulescu külügyminiszter 1935-ben a román parlamentben többek között kijelentette: egy kisebbségi szerződéssel azt akarják Romániára kényszeríteni, hogy „*legyen a házában egy idegen szeg, amikor a revízió nagy napja elkövetkezik*”.¹⁴³

*

Erdély birtoklásának a kérdése jelentette a két világháború közötti magyar–román államközi kapcsolatok¹⁴⁴ legfontosabb összetevőjét is. Az erdélyi kérdés szinte kibékíthetetlen ellentétet eredményezett a két ország között, amely ha nem is fajult nyílt ellenségeskedéssé, de megmérgezte a légkört, és lehetetlenné tett mindenfajta hosszabb távú együttműködést a két kormány között.

Míg Magyarország a revízióra törekedett, addig a román kormányok külpolitikájának legfőbb célja ebben az időszakban az ország új határainak a biztosítása volt.¹⁴⁵ E törekvésében Románia elsősorban Franciaországra, kisebb mértékben Nagy-Britanniára igyekezett támaszkodni, majd a jugoszláv–csehszlovák szövetséghez

való 1921-es csatlakozásától a kisantra is, amelytől Magyarország elszigetelését remélte. Szovjet-Oroszország ellen – amely nem ismerte el Besszarábia Romániához csatolását – Bukarest a többször is megújított 1921-es lengyel–román katonai egyezménytől remélt oltalmat, Bulgária balkáni revíziós törekvéseit pedig az 1934-ben létrehozott ún. Balkán-antant volt hivatott kivédeni, amelyhez Románia, Jugoszlávia, Görögország és Törökország tartozott. A *status quo* védelmében Románia ezenkívül – főleg Nicolae Titulescunak köszönhetően – igen aktív tevékenységet fejtett ki a Nemzetek Szövetségében (amelynek alapító tagja volt),¹⁴⁶ s a harmincas években az európai kollektív biztonság szükségességét hangoztatva lépett fel az egyre erősödő revizionista törekvések ellen.

A két világháború közti időszakban a tartós magyar–román alapellentét mellett számos (sikertelenül végződött) közeledési kísérletre is sor került sor; ezeket a legrészletesebben Romsics Ignác tárta fel.¹⁴⁷ A legtöbb „kiegyezési” terv az erdélyi impériumváltás időszakában, 1918–1920 között született; e tervek az Erdély jövőjével kapcsolatos különböző magyar elképzeléseket is tartalmazták,¹⁴⁸ és Jászi Oszkárnak Erdély kantonális felosztásáról vallott 1918-as elképzelésétől,¹⁴⁹ egy önálló erdélyi köztársaság, vagy székely köztársaság eszméjén¹⁵⁰ át, egészen a magyar–román perszónálunió javaslatáig, igen széles skálán mozogtak. Igaz, nem sok realitásuk volt, mivel az erdélyi román vezetők már 1918 őszén is csak Románián belül tudták elképzelni Erdély autonómiáját, a bukaresti kormány pedig semmiféle kompromisszumra nem volt hajlandó területi kérdésekben. Ellenkezőleg, a magyar féllel folytatott 1919-es tárgyalásokon például arra törekedett, hogy a békekonferencia döntésénél is előnyösebb, az antanthatalmak képviselőivel kötött 1916-os bukaresti szerződésben rögzítetthez közelítő magyar–román határvonal garantálását érje el.¹⁵¹

A kudarcba fulladt 1918–1920 közötti magyar–román párbeszédet – nagyhatalmi érdekből – elsősorban Olaszország támogatta, de egy időben Franciaország és Lengyelország is megpróbált közvetíteni. A jugoszláv–csehszlovák tengelyhez való 1921-es román csatlakozással azonban lekerült a napirendről a magyar–ro-

mán szövetség gondolata, amelyet 1919-ben még Ion I. C. Brătianu román miniszterelnök is támogatott volna egy szlávellenes román–magyar–lengyel társulás formájában.¹⁵² Az elkövetkezendő majdnem két évtizedben a bukaresti külpolitika egyik megingathatatlan alapelve az volt, hogy a két ország közötti kiengesztelődés csak úgy képzelhető el, ha Magyarország feladja Erdélyre vonatkozó igényeit, és békés szándékait tettekkel is bizonyítja.¹⁵³ Magyar részről viszont az az álláspont kristályosodott ki 1921-re, hogy egyelőre nincs mit tenni, várni kell és erőt gyűjteni. Ezt Horthy Miklós kormányzó fejezte ki a leglényegretörőbben 1921-ben. *„Amíg a románok erősebbek nálunk, addig ők fogják Erdélyt birtokolni. Ha viszont a magyarok erősebbek a románoknál, akkor ők fogják tőlük elvenni Erdélyt. Mivel ez egy tiszta helyzet, mindenféle tárgyalás céltalan.”*¹⁵⁴

A nagy céloktól távolabb eső, „hétköznapi” ügyek rendezése viszont megkövetelt egyfajta párbeszédet, *modus vivendi* Magyarország és Románia között. A két ország diplomáciai kapcsolatot létesített, s 1921 elején Hory András megszervezte a bukaresti magyar képviselőket. Még ugyanabban az évben a román kormány hozzájárult egy kolozsvári magyar útlevel-kirendeltség létesítéséhez.¹⁵⁵ 1921 januárjától ismét megindult a rendes vasúti közlekedés, valamint a postai forgalom a két ország között, tárgyalások kezdődtek a politikai foglyok kicseréléséről.¹⁵⁶

A viszonylag kisebb horderejű, technikai ügyekben Románia tehát nem mutatott rosszindulatot Magyarország ellen.¹⁵⁷ Take Ionescu román külügyminiszter 1921-ben Hory előtt tett kijelentése, miszerint Románia *„nem akar Magyarországnak kellemetlenkedni”*, a magyar diplomata szerint azonban *„csak negatívumnak volt minősíthető, és semmiképpen sem bizonyította [a külügyminiszter] igazi készségét a jobb megértésre”*. Nem is volt olyan ok – fűzte hozzá emlékirataiban Hory –, *„amely a román kormányt a katonailag erőltet, politikailag elszigetelt Magyarországhoz való közeledésre készítethette volna”*.¹⁵⁸ A magyar miniszterelnök, Bethlen István azt vallotta, hogy a szomszéd államokkal a *modus vivendi* minden, amit el lehet érni, de ezt a minimális célkitűzést meg akarta valósítani. Értékrendjében az első helyen a Romániával való megegyezés állt,

egyrészt mert ott élt a legnagyobb számú magyar kisebbség, másrészt mert így akarta ellensúlyozni a szláv és a német uralmi igényeket a Duna-medencében.¹⁵⁹

A megegyezés útjában – az erdélyi kérdésen túl – a húszas években elsősorban az ún. optánsügy állt. Ennek lényegét az képezte, hogy az 1921-es román földreformtörvény értelmében nem kaptak méltányos kárpótlást azok a kisajátított erdélyi magyar birtokosok,¹⁶⁰ akik a hatalomváltás után Magyarországra költöztek, azaz „optáltak”. Ez 286 optáns közel 600 000 holdnyi földjét érintette, amelynek forgalmi értéke 165–220 millió pengő körül mozgott. Maga Bethlen István és felesége is érdekelt volt az ügyben mintegy 10 000 holddal.¹⁶¹ A magyar kormány 1923-ban, majd 1927-ben a Nemzetek Szövetsége Tanácsa elé terjesztette a kérdést, amely azonban közvetlen magyar–román tárgyalásokat javasolt. Ezek nem vezettek eredményre, s végül az 1929 novemberétől zajló nemzetközi jóvátételi konferencián 1930 januárjában egy olyan megoldás született, amely az optánskérdést összekapcsolta Magyarország háborús jóvátételi kérdésével. A döntés értelmében az optánsok kárpótlását egy külön alapból kellett biztosítani, amelynek előteremtése érdekében Magyarországnak a háborús jóvátétel¹⁶² fizetésének lejártá, azaz 1943 után még 23 éven át évi 13,5 millió aranykoronának megfelelő összeget kellett volna befizetnie. Ha 1932-ben – a gazdasági világválság miatt – nem törlik el a nemzetközi fizetési kötelezettségeket, úgy az optánsügy illetén megoldása súlyos anyagi terhet rótt volna az országra.

A húszas évek végén Bethlen – az olasz–magyar együttműködés keretében – két alkalommal is megpróbálta újjáéleszteni a magyar–román közeledés eszméjét. 1928-ban Mussolini előtt felvetette egy „új közép-európai blokk” létrehozását olasz vezetéssel, amely Ausztriát, Magyarországot és Romániát foglalta volna magában,¹⁶³ s egyik fő célját a kisantant egységének megbontása képezte. Bethlen hajlandó lett volna a magyar–román határ garantálására és a Romániával szembeni területi követelésekről való lemondásra, cserében viszont Erdély autonómiáját kérte a román államon belül. Amikor kiderült,

hogy a románok tájékoztatni akarják szövetségeseiket a kapcsolat-felvételtől, Budapest lezártnak tekintette a kezdeményezését.¹⁶⁴

A következő sikertelen magyar próbálkozásra 1929-ben került sor, nem sokkal azután, hogy Romániában az addig kormányzó Nemzeti Liberális Párt helyébe Iuliu Maniu Nemzeti Parasztpártja került. Lengyel közvetítéssel a magyar miniszterelnök felajánlotta, hogy kész a területi kérdés kikapcsolásával komolyan közeledni Romániához, amennyiben az eltávolodik a kisantanttól, továbbá engedékenyebb lesz az optánskérdésben és kulturális koncessziókat ad a magyar kisebbségnek. Gheorghe Mironescu kormányfő azonban „a legnagyobb bizalmatlansággal” fogadta a javaslatot, és kijelentette: *„nem hajlandó megengedni, hogy rés keletkezzék a kisantanton”*.¹⁶⁵

A gazdasági világválság hatására a harmincas évek elején több olyan terv is született a dunai államok gazdasági együttműködésére, amelyben Magyarország és Románia egyaránt érintett volt. 1930-ban egy ún. agrárblokk létrehozásáról kezdődtek tárgyalások Magyarország, Románia és Jugoszlávia között, amelyekbe rövidesen Csehszlovákia, Lengyelország s a balti államok is bekapcsolódtak. Anglia, valamint Olaszország és Németország ellenállásán, illetve maguknak az érdekeltek államoknak az érdekellentétein végül az elképzelés megbukott.¹⁶⁶ Egy másik, az akkori francia miniszterelnök, André Tardieu nevét viselő 1932-es terv szerint – amellyel Franciaország a térségben egyre erősödő német expanziós törekvéseket kívánta ellensúlyozni – Ausztria, Magyarország, Jugoszlávia, Csehszlovákia és Románia egy vámunióvá fejleszthető preferenciális, azaz kölcsönös vámkedvezményekre épülő együttműködési rendszert épített volna ki. A terv nem kapott elég támogatást brit részről, Berlin és Róma pedig elutasította azt, így végül elbukott. Sem Magyarország, sem Románia állásfoglalása alapján véve azonban nem volt visszautasító.

Kudarcot vallott a brit kormány 1932-es javaslata is. Ez hat dunai állam (köztük Magyarország és Románia) vámuniójának megteremtésére irányult. Brit vélemény szerint egy ilyen egységes front Németországot és Franciaországot is megakadályozta volna abban, hogy beavatkozzék a térség ügyeibe, s kijátssza egymás ellen a régió

országait.¹⁶⁷ Mind a nagyhatalmak, mind pedig az érintett dunai államok elutasították a tervet. Sipos Péter történész szerint a kisantant országai attól tartottak, hogy a Magyarországgal való szoros gazdasági együttműködés előbb-utóbb aktuálissá teheti a határok felülvizsgálatát. Budapesten viszont úgy vélték, hogy csatlakozásával Magyarország azt a látszatot keltheti, miszerint feladta a területi revízió célkitűzését.¹⁶⁸

Az 1932-ben hatalomra került Gömbös Gyula miniszterelnök 95 pontos „nemzeti munkatervében” – Bethlen 1928. márciusi hasonló kijelentése után – ismét nyíltan meghirdette a békés revízió jelszavát. Ennek, s a már jóval korábban megindult magyarországi revíziós propaganda¹⁶⁹ ellenhatásaként a harmincas évek első felében antirevizionista mozgalom indult Romániában, amely fel-fokozott magyarellenes hangulatot idézett elő az országban.¹⁷⁰ A Nicolae Titulescu által vezetett román diplomácia is intenzív revízióellenes aktivitásba kezdett. Sikernek számított román szemszögből, hogy 1933 februárjában létrejött a kisantant-államok szervezeti paktuma, amely az addig laza szövetségként működő rendszernek egységes jelleget adott.¹⁷¹ Azt is győzelemként könyvelhette el Románia, hogy 1934 júniusában Jean Luis Barthou francia miniszterelnök a román parlamentben kijelentette: *„Területük az önké. Aki abból egy négyzetcentimétert is el akarna venni, az önk ellenállásába ütközik. Ellenállásukban azonban Románia polgárai nem maradnának magukra: önökkel van Franciaország hangja, segítő keze és szíve. Aki önökkel szemben, nemzeti egységükkel szemben, törvényes határaikkal szemben kiejti a revízió szót, nem számol azzal, hogy az önk számára ez a szó jogfosztást vagy árulást jelent.”*¹⁷²

A nemzetközi helyzet alakulása folytán azonban nem sokkal ezt követően már inkább a békerendszer revízióját követelő országok helyzete erősödött a *status quó*t támogató államok pozícióival szemben;¹⁷³ Franciaország befolyása gyengült, Németországé viszont erősödött Délkelet-Európában, s 1936-ban létrejött a Berlin–Róma tengely. Budapesten valóságos eufóriát váltott ki Mussolini ugyanezen év novemberében elmondott milánói beszéde,

amelyben az olasz diktátor kijelentette: *„Mindaddig, amíg Magyarországnak nem szolgáltatnak igazságot, a Duna-medence kérdéseit nem lehet véglegesen rendezni. A háború igazi megcsonkítottja Magyarország. Négy millió magyar él a mostani határokon túl.”*¹⁷⁴ Szavai megdöbbenést keltettek a román közvéleményben, s akadt olyan sajtóorgánium is Romániában, amely Mussolinit az örültek házába küldte, a romániai magyaroknak pedig Szent-Bertalan éjszakát helyezett kilátásba.¹⁷⁵

A fokozódó német veszély hatására Eduard Beneš csehszlovák köztársasági elnök 1937 elején magyar–kisantant tárgyalásokat kezdeményezett. A tárgyalásokat – amelyekkel részletesebben is foglalkozunk – a nyugati hatalmak szintén szorgalmazták. A csehszlovák javaslat szerint a három kisantant-állam hajlandó lenne elismerni Magyarország fegyverkezési egyenjogúságát,¹⁷⁶ amennyiben Budapest megnemtámadási szerződést köt velük. Szövetségesi akadályoztatása esetén Csehszlovákia készen állt külön is megállapodni Magyarországgal.¹⁷⁷ A román kormány, Jugoszláviától eltérően, kezdetben ellenezte a kisantant és a Magyarország közötti megbeszéléseket, később viszont hozzájárulását adta azokhoz. Az 1937 tavaszán elkezdődött megbeszéléseken a megnemtámadási egyezmény és a fegyverkezési egyenjogúság mellett a kisebbségek helyzetéről is tárgyaltak. A kisebbségi kérdés megoldására a három kisantant-kormány közül 1937 folyamán a román mutatta a legcsekélyebb hajlandóságot: az erdélyi magyarság sérelmeit – ha el is ismerte őket – mindössze néhány hivatalnok túlbuzgóságának tulajdonította.

A tárgyalások során Budapest álláspontja az volt, hogy csak akkor lehet szó egy kölcsönös megnemtámadási nyilatkozat aláírásáról, ha azt a román kormány részéről komoly gesztus előzi meg a kisebbségi kérdésben. Bukarest nem fogadta el a sorrendet; azt javasolta, hogy előbb kössék meg a szerződést, s utána rendezzék a kisebbségi kérdést.¹⁷⁸ Bár a bukaresti politikusok és II. Károly román király állandóan hangoztatták egy magyar–román közeledés szükségességét, a valóságban a román kormány belpolitikai okok, elsősorban a közelgő parlamenti választások miatt *„nem akar a közvélemény szemében olyan kedvezőtlen lépést tenni, mint a*

román–magyar közeledés” – jelentette Bárdossy László bukaresti magyar követ.¹⁷⁹

A kisantant 1937. augusztus 30-án megnyitott sinaiai konferenciáján Bárdossy három, azonos szövegű bizalmas jegyzőkönyv aláírását javasolta a következő tartalommal: 1. Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia elismeri Magyarország katonai egyenjogúságát; 2. a három állam intézkedéseket hoz a magyar kisebbségek helyzetének javítására; 3. Magyarország meg nem támadási nyilatkozatot tesz, s ezt a kisantant-államok viszonzozzák; 4. Románia, Jugoszlávia és Csehszlovákia kormánya tárgyalásokat kezd a magyar kisebbségek vezetőivel helyzetük gyökeres megváltoztatására. A kisantant-államok a magyar javaslatokat nem tartották elfogadhatóknak, s bár nyíltan nem utasították vissza, a megegyezés lehetősége távolinak látszott.¹⁸⁰ A megegyezés fő akadályozója Románia volt. Az 1937. szeptemberi találkozásukon Victor Antonescu román külügyminiszter ki is fejtette magyar kollégájának, Kánya Kálmánnak: Csehszlovákiától és Jugoszláviától eltérően Románia esetében semmilyen kényszerítő körülmény nem áll fenn, ami kisebbségi politikájának újragondolására készítené. *„Ebből a helyzetből következik – érvelt –, hogy a román kormány számára lehetetlen, hogy a magyar kisebbség kezelésének tekintetében Magyarországgal szemben bármilyen kötelezettséget vállaljon.”*¹⁸¹ A román külügyminiszter 1937. november 30-án magához kérte Bárdossyt és arról tájékoztatta, hogy a kétoldalú viszony megjavítása érdekében folytatott tárgyalások újrafelvételére csak a decemberi választások után kerülhet sor.¹⁸² Merev álláspontjával Romániának 1937 folyamán sikerült megakadályoznia, hogy a megértőbb és engedékenyebb csehszlovák–jugoszláv megközelítés a kisantant hivatalos felfogásává válhasson.¹⁸³

Romániában az 1938 februárjában bevezetett királyi diktatúrával¹⁸⁴ egyidejűleg új beállítást kapott a nemzetiségi kérdés is. II. Károly azt hangoztatta, hogy nyugvópontra kívánja juttatni a kisebbségek ügyét, új alapokra helyezve azt. E célt szolgálta volna az ún. kisebbségi statútum¹⁸⁵ is, amely azonban nem hozott lényegi változást az erdélyi magyarság életében, és inkább a külföldnek szóló propaganda fogás

volt. Az újramezdődött magyar–kisantant tárgyalásokon mindenestre a román fél engedett korábbi merevségéből.

1938. március 12–13-án Németország bekebelezte Ausztriát („Anschluss”), s ezzel a német veszély még fenyegetőbbé vált a térségben. Az ideiglenesen megbízott román külügyminiszter, Gheorghe Tătărescu az Anschluss hatására már március 12-én magához kérte Bárdossyt és közölte, hogy a kisantant folytatni akarja az elmúlt évben megkezdett tárgyalásokat Magyarországgal.¹⁸⁶ A megbeszélések 1938 augusztusában végre eredményre vezettek. A jugoszláviai Bledben augusztus 21–23. között lezajlott konferencián a kisantant és Magyarország képviselői megállapodtak arról, miszerint Magyarország lemond szomszédjaival szemben az erőszak alkalmazásáról annak fejében, hogy azok elismerik fegyverkezési egyenjogúságát. Az egyezmény véglegesítése a magyar kisebbségek helyzetét rendező kétoldalú megállapodásoktól függött. Jugoszlávia, Románia és Magyarország parafálták is ez utóbbiakat; a csehszlovák kormány álláspontja azonban megmerevedett: nem volt hajlandó erre, s így a bledi egyezmény soha nem lépett életbe.

A megállapodás élénken foglalkoztatta a román sajtót és közvéleményt. A főleg az erdélyi románok körében nagy népszerűségnek örvendő Iuliu Maniu drámai hangú nyilatkozatot tett külföldi újságíróknak: eszerint Magyarország „lehengerelte” a kisantant külpolitikáját, és teljes győzelmet aratott a bledi konferencián, mivel gyakorlatilag nem nyújtott semmit a fegyverkezési egyenjogúság elismeréséért cserében. A kisantant „*Magyarországgal szemben elvesztette a játszmát, és elismerte a békeszerződések revízióját*”.¹⁸⁷

Az egyezmény jelentőségét a nyugati hatalmak és Németország is felismerte. Az angol és a francia sajtó a bledi egyezményben közvetve Németország kudarcát látta, s némelyik újság a magyar államférfiak hajlékonyságát dicsérte.¹⁸⁸ A megállapodás aláírása magyar részről valóban németellenes élet kapott, mivel egybeesett Horthy németországi látogatásával, a kormányzó Hitlerrel folytatott kielői megbeszéléseivel; a bledi megállapodás híre, amely bombaként hatott Németországban, a Csehszlovákia felszámolására készülő Hitler haragját és felháborodását vonta

maga után. A magyar diplomáciának jól jött az egybeesés, mert némileg tágította a mozgásterét, és erősödött a németekkel szembeni tárgyalási pozíciója.¹⁸⁹

A kisantant államaival, köztük a Romániával folytatott 1937–1938-as tárgyalásai során a legnagyobb magyar siker az előbb említetten kívül talán az volt, hogy Magyarországnak sikerült elérnie: a kisebbségi kérdés, amelyet eddig szomszédai, így Románia is igyekezett belpolitikai problémaként kezelni, a nemzetközi tárgyalások asztalára került. Az 1938. szeptember 29-i müncheni egyezményt¹⁹⁰ követően azonban, amely a Harmadik Birodalomhoz csatolta a németek lakta cseh területeket, az ún. Szudétaföldet, teljesen új nemzetközi helyzet állt elő: Csehszlovákia – és ezzel együtt a kisantant – megszűnt létezni, az európai *status quo* pedig felborult.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a magyar–román kapcsolatok kulcskérdését 1920–1938 között is Erdély birtoklásának a problémája képezte. A kétoldalú megbékélési kísérletek és a regionális együttműködési tervek legtöbbször nem volt reális alapja: a nagyhatalmi erőviszonyok alakulása, de még inkább a két ország mély érdekellentéte ezeket rendre megtorpedózta. Románia területi kérdésekben hajthatatlan volt, a kisebbségek ügyét pedig belpolitikai problémának tekintette, s 1938-ig nem kívánt még tárgyalásokba sem bocsátkozni erről. Magyarország ezzel szemben nem volt hajlandó lemondani az igazságtalan trianoni béke revíziójáról, bár mindvégig igyekezett egyfajta *modus vivendi* kialakítani a szomszédos Romániával. A romániai magyar kisebbség megoldatlan helyzete nagy mértékben hozzájárult a két ország viszonyában meglévő feszültségek állandósulásához.

Németország előretörése a harmincas évek második felében, s ezzel együtt Franciaország visszaszorulása, majd pedig a kisantant megszűnése és az európai *status quo* megbomlása Románia pozícióinak jelentős gyengülését eredményezte, Magyarország pedig valamivel közelebb került egy esetleges területi revízió lehetőségéhez Erdély viszonylatában is.

Jegyzetek a Bevezetőhöz

1. Bárdi Nándor: A szupremácia és az önrendelkezés igénye. Javaslatok, tervek, az erdélyi kérdés rendezésére (1918–1940). In uó (szerk.): *Források és stratégiák. A II. Összehasonlító magyar kisebbségtörténeti szimpózium előadásai, Székelyudvarhely, 1997. augusztus 21–22.* Csíkszereda, 1999, Pro-Print Könyvkiadó /Múltunk Könyvek/, 31. o.
2. Romsics Ignác (szerk.): *Trianon és a magyar politikai gondolkodás, 1920–1953. Tanulmányok.* Budapest, 1998, Osiris Kiadó, 10–11. o.
3. Ormos Mária: *Padovától Trianonig 1918–1920.* Budapest, 1983, Kossuth Könyvkiadó.
4. Romsics Ignác: Nemzeti traumánk: Trianon. In uó: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében.* Budapest, 1996, Osiris Kiadó, 328–329. o.
5. Uo. 331. o.
6. Szabó Miklós: A területi revízió mint feladat és ideológia. In uó: *Viszonylag békésen.* H. n., 2000, Helikon Kiadó – Mozgó világ, 130–131. o.
7. Lásd Gyarmati György: A revízió alternatívája. A regionális integráció formaváltozatai a magyar politikai gondolkodásban, 1920–1944. *Limes*, Tatabánya, 1997. 2. sz., 46–47. o.
8. Romsics: *Nemzeti traumánk...* 334. o.
9. Idézi Pritz Pál: A határkérdés jelentősége a két háború között Közép-Európában. In uó: *Magyar diplomácia a két háború között. Tanulmányok.* Budapest, 1995, Magyar Történelmi Társulat, 217. o.
10. Historiográfiai kitekintésünket lásd a külön alfejezetben.
11. A felhasznált levéltári források, dokumentumközlések, összefoglaló művek és visszaemlékezések teljes listáját az Irodalomjegyzékben közöljük. E helyen csupán a legfontosabbakat emeljük ki.
12. *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához, 1936–1945.* IV. kötet. [A továbbiakban: DIMK, IV. kötet.] *Magyarország külpolitikája a II. világháború kitörésének időszakában, 1939–1940.* Összeállította és sajtó alá rendezte Juhász Gyula. Budapest, 1962, Akadémiai Kiadó.
13. *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához, 1936–1945.* V. kötet. [A továbbiakban: DIMK, V. kötet.] *Magyarország külpolitikája a nyugati hadjárattól a Szovjetunió megtámadásáig, 1940–1941.* Összeállította Juhász Gyula. Budapest, 1982, Akadémiai Kiadó.
14. Réti György (szerk.): *Olasz diplomáciai dokumentumok a második bécsi döntésről. Hogyan kaptuk vissza Észak-Erdélyt 1940-ben?* Budapest, 2000, Aula Kiadó.
15. Manoilescu, Mihail: *Dictatul de la Viena. Memorii iulie–august 1940.* [A bécsi diktátum. Emlékiratok 1940. július–augusztus.] Editiie de Valeriu Dinu. București, 1991, Editura Enciclopedică.
16. Pop, Valeriu: *Bătălia pentru Ardeal.* [Az Erdélyért vívott csata.] Editiie de Sanda Pop și Nicolae C. Nicolescu. București, 1992, Editura Enciclopedică.
17. *Regele Carol al II-lea al României. Insemnări zilnice. 1937–1951.* [III. Károly, Románia királya. Napi feljegyzések. 1937–1951.] Volumul II. 13 martie–15 decembrie 1939 (Caietele 8–10). București, 1997, Scripta.

18. *Regele Carol al II-lea al României. Însemnări zilnice. 1937–1951.* [II. Károly, Románia királya. Napi feljegyzések. 1937–1951.] Volumul III. 15 decembrie 1939–7 septembrie 1940 (Caietele 11–11A). București, 1998, Scripta.
19. Hory András: *Bukaresttől Varsóig.* Sajtó alá rendezte Pritz Pál. Budapest, 1987, Gondolat Könyvkiadó.
20. Diplomáciai pályafutásának egy szakaszáról lásd újabban Gurszki Gabriella: Hory András római és varsói követi évei (1927–1939). *Fons (Forráskutatás és Történeti Segéd tudományok)*. 2000. 3. sz., 319–359. o.
21. Tudomásunk szerint e tizenegy irat eddig még publikálatlan.
22. Gosztonyi Péter: Történelemszemlélet, történelemtudat és történeti irodalom Magyarországon. In Pomogáts Béla (szerk.): *Párbeszéd Magyarországgal. Nyugat-európai és tengerentúli magyar tanulmányírók.* Budapest, 1991, Szépirodalmi Könyvkiadó, 139–140. o.
23. Lásd pl. a román Mihail Roller számos kiadást megért, hírhedt középiskolai tankönyvét (Roller, Mihail: *A Román Népköztársaság története. Tankönyv a középiskolák számára.* H. n., 1952, Állami Tanügyi és Pedagógiai Könyvkiadó, 705–708. o.), vagy a magyarországi, 1951-es „ideiglenes tankönyvet”. (Lukács Lajos: *A magyar nép története.* III. rész. 1849–1950. *Ideiglenes tankönyv.* Megjelent a közoktatásügyi miniszter rendeletére. Budapest, 1951, Tankönyvkiadó, 195. o.)
24. Vö. Roller: i. m. 705. o.
25. Boia, Lucian: *Történelem és mítosz a román köztudatban.* Bukarest–Kolozsvár, 1999, Kriterion Könyvkiadó /Gordiusz/, 76–77. o.
26. Iordachi, Constantin – Trencsényi Balázs: A megújulás esélyei: a román történetírás tíz éve (1989–1999). *Replika*, 41–42. sz., 2000. november, 168. o.
27. Molnár Erik: A magyar történetírás fejlődése az elmúlt évtizedben. In uő: *Válogatott tanulmányok.* Budapest, 1969, Akadémiai Kiadó, 359–382. o.
28. Lásd *Történelmi Szemle*, III. évf., 1960. 2–3. sz., 310–360. o.
29. Az ún. Molnár Erik-vitáról lásd Péter László: A nemzeti múlt legendái és tilalomfái. In *Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből.* Budapest, 1998, Osiris Kiadó, 101–105. o.
30. „A második bécsi döntés természetesen nem tett pontot a magyar és a román uralkodó osztályok között Erdély kérdésében fennálló ellentétekre. De nem is ez volt a célja. Hitler döntését az az elgondolás vezette, hogy egyrészt tompítsák, másrészt állandósítsák a határok körüli vitákat. A nemzeti kisebbségek üldözése – ami mindkét országban különösen brutális formákat öltött – egyrészt biztosította a két ország közötti feszültség fenntartását, másrészt pedig ösztönözte mind a két kormányt arra, hogy hatalmi érdekeiket a német fasizmussal való szövetségük szorosabbra fogásával... próbálják meg érvényesíteni. Ez a német politika meglehetősen reális alapon nyugodott.” Molnár Erik (főszerk.): *Magyarország története.* II. kötet. Budapest, 1964, Gondolat Könyvkiadó, 433. o.
31. „Ebben az ország sorsát tekintve nehéz helyzetben a román nép egyedül maradt, minden külső segítség nélkül. Erdély északi részének elrablásával, s a horthysta Magyarországnak való átadásával Romániát a hitlerista Németország karjaiba lökték. A hitlerista körök ugyanakkor biztosították a maguk számára a horthysta

- Magyarország támogatását a Szovjetunió ellen folytatandó háborúban. Észak-Erdély elrablása tiltakozási hullámot váltott ki az egész ország területén. A román nép napokon keresztül forrt a felháborodástól az igazságtalan diktátum miatt. A dolgozók nagy tömegei számos tiltakozó megmozduláson vettek részt. A kommunista párt és más hazafias szervezetek felhívására munkások, parasztok, értelmiségiek, tisztviselők, iparosok, katonák, katonatisztek stb. százezrei mentek az utcára, a bécsi diktátum eltörlését, és Észak-Erdélynek az anyaországhoz való visszacsatolását követelve.” Constantinescu, Miron – Daicoviciu, Constantin – Pascu, Ștefan et al.: *Istoria României. Compendiu.* [Románia történelme. Kézikönyv.] București, 1969, Editura didactică și pedagogică, 522–523. o.
32. Uo. 522. o. A fejezetet Ion Oprea írta.
33. Tilkovszky Loránt: *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon, 1938–1941.* Budapest, 1967, Akadémiai Kiadó. A második bécsi döntéssel kapcsolatban Tilkovszky többek között megállapította: területi vonatkozásban az nem okozott csalódást, a Románia új határait garantáló – aznap aláírt – német okmány miatt mégis „pyrrhusi győzelem” volt a magyar kormány számára, mivel lehetetlenné vált a Románia irányába folytatott további magyar revíziós propaganda. (Uo. 282–283. o.)
34. Csatári Dániel: *Forgószélben. (Magyar–román viszony 1940–1945.)* Budapest, 1968, Akadémiai Kiadó. A második bécsi döntés következményeiről szólva, a szerző kiemelte: „*ígéretesei közben és ürügyén Németország a hálálkodó magyar politikuskon s a befolyása alatt álló román vezetőkön keresztül Magyarországot és Romániát egyaránt mindinkább a saját járszalagjára fűzte. Ezek a magyar és román politikuskok egy olyan folyamat kiszélesítésének lettek részesei, amely nemcsak Erdély népeire, hanem Magyarországra és Romániára nézve is végzetessé vált.*” (Uo. 34. o.)
35. Tilkovszky: *Revízió...* 334. o.
36. Csatári: i. m. 7–9. o.
37. Juhász Gyula: *A Teleki-kormány külpolitikája, 1939–1941.* Budapest, 1964, Akadémiai Kiadó.
38. Czettler Antal, aki a rendszerváltás után megjelent hasonló tárgyú szintézisben több kérdésben is vitába száll Juhással, tárgyilagosan megemlíti, hogy Juhász műve olyan időszakban született, „*amikor egy ilyen könyv megírása önmagában véve is bizonyos személyes bátorságot igényelt.*” (Czettler Antal: *Teleki Pál és a magyar külpolitika, 1939–1941.* Budapest, 1997, Magvető Kiadó, 13. o.)
39. Juhász: *A Teleki-kormány...* 178–211. o.
40. Uo. 165–168. o.
41. Uo. 162–163., 195. o.
42. Nagyot ugorva előre az időben, itt említjük meg Juhász 1987-ben publikált tanulmányát a második bécsi döntésről, amely tényanyagában az 1964-es monográfiára támaszkodott, de elhagyta annak vitatható értékeléseit. A szerző, miután 1940 júniusával kezdődően egész 1940. augusztus 30-ig vette sorra a második bécsi döntés szempontjából jelentős eseményeket, az alábbi tárgyszerű következtetéssel zárta tanulmányát. „*A második bécsi döntés mind Magyarországot, mind Románia háborús történetében általában, s a Németországhoz fűződő viszo-*

- nyukban különösen meghatározó tényezővé vált. A megoldás egyiküket sem elégítette ki, Hitler kezében pedig alkalmas eszköz volt követeléseinek érvényesítésére. Mindkét országban, Magyarországon és Romániában egyaránt súlyos belpolitikai következményei támadtak a döntésnek, ezzel egyidejűleg megindult a versenyfutás a német kegyekért a további területgyarapodás, illetve a döntőbíráskodás felülvizsgálata érdekében.” (Juhász Gyula: A második bécsi döntés. In *Magyarságkutató. A Magyarságkutató Csoport évkönyve*. Főszerk.: uő. Szerk.: Kiss Gy. Csaba. Budapest, 1987, 93. o.)
43. Simion, Aurică: *Dictatul de la Viena*. [A bécsi diktátum.] Ediția a II-a. București, 1996, Editura Albatros.
44. Uo. 308. o.
45. Uo. 314. o. Werth valóban kijelentette Cuno Fütterer német légyüggyi attasé előtt, hogy Magyarország döntőbíráskodást akar. Csáky István magyar külügyminiszter utólag közölte Erdmannsdorff budapesti német követtel, hogy „*ez a kijelentés a kormány politikájával egyenesen szemben áll*”. Lásd *Horthy Miklós titkos iratai*. Az iratokat sajtó alá rendezte Szinai Miklós és Szűcs László. Második kiadás. Budapest, 1963, Kossuth Könyvkiadó, 47. sz. irat, 248–249. o., valamint Juhász: *A Teleki-kormány...* 191. o.
46. Adatai szerint a lakosság 50,2%-a román, 37,1%-a magyar volt (uo. 363. o.). Az általunk használt számok ettől eltérőek. 1940-es kataszteri közlések szerint Észak-Erdély területe 43 104 km²-t tett ki (Thirring Lajos: A visszacsatolt keleti terület. Terület és népesség. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1940. 8–9. sz., 1. sz. jegyzet, 663. o.), míg lakossága az 1941-es magyar népszámlálás szerint 2,577 millió volt, ennek 52,1%-a magyar, 41,5%-a román anyanyelvű. (Fogarasi Zoltán: A népesség anyanyelvi, nemzetiségi és vallási megoszlása törvényhatóságunkint 1941-ben. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1944. 1–3. sz., 4. o.)
47. Georgescu, Vlad: *Istoria Românilor. De la origini pînă în zilele noastre*. [A románok története. A kezdetektől napjainkig.] Ediția a IV-a, București, 1995, Humanitas /Seria Istorie/, 297. o.
48. Gosztonyi: i. m. 143. o.
49. Gunst Péter: *A magyar történetírás története*. Javított kiadás, Debrecen, 2000, Csokonai Kiadó /Történelmi Kézikönyvtár/, 262. o.
50. Lásd Gáll Ernő: A román nemzeti ideológia – tegnap és ma. *Regio*, 1995. 1–2. sz., 215–217. o.
51. Lăncrănjan, Ion: *Cuvînt despre Transilvania*. [Beszéd Erdélyről.] București, 1982. Száraz György választ lásd Száraz György: A sorsközöség nevében. (Válasz egy furcsa könyvre). In uő: *Történelem jelenidőben*. Tanulmányok. Második kiadás. Budapest, 1987, Magvető Könyvkiadó.
52. Lásd pl. Matichescu, Olimpiu: *Istoria nu face pași înapoi! (Logica istoriei împotriva Dictatului de la Viena)*. [A történelmet nem lehet visszafordítani! A történelem logikája a bécsi diktátum ellen.] Cluj-Napoca, 1985, Editura Dacia. /Istorie Contemporană/, vagy Simion, Aurică: *Regimul de ocupație horthyst în partea de nord-vest a României. Politica față de populațiile nemaghiare*. [A horthysta megszállás rendszere Románia északnyugati részén. A nem

- magyar lakossággal szemben követett politika.] *Anale de Istorie*, 1985. 1. sz., 71–87. o.
53. Mușat, Mircea – Bobocescu, Vasile: Împotriva unei nedreptăți istorice; 40 de ani de la marile manifestații populare împotriva Dictatului fascist de la Viena. [Egy történelmi igazságtalanság ellen; a 40 évvel ezelőtti nagy népi tüntetések a fasiszta bécsi diktátum ellen.] *Anale de Istorie*, 1980. 3. sz., 75–104. o.
54. Uo. 81. o.
55. Uo. 97. o.
56. Fătu, Mihai – Mușat, Mircea (coord.): *Teroarea horthysto-fascistă în nord-vestul României, septembrie 1940 – octombrie 1944*. [A horthysta-fasiszta terror Északnyugat-Romániában, 1940. szeptember – 1944. október.] București, 1985.
57. Uo. VI. o.
58. Hasonlóan kritikus álláspontot foglal el a könyvvel szemben Cornel Grad román történész is. Grad, Cornel: *Opinia autorului. Al doilea arbitraj de la Viena (30. august 1940). Poziția armatei române*. [A szerző véleménye. A második bécsi döntés. 1940. augusztus 30. A román hadsereg álláspontja.] *Limes*, Zalău, 1998. 4. sz., 37. o.
59. Mi az 1988-as, IV. kiadást használtuk. Ránki György (főszerk.): *Magyarország története 1918–1919, 1919–1945*. IV. kiadás. 2. kötet. Budapest, 1988, Akadémiai Kiadó.
60. Uo. 1026. o.
61. Uo.
62. Uo. 1027. o.
63. Hitler szándékáról lásd pl. *Ciano gróf naplója, 1939–1943*. Az 1946-os magyar kiadást megigazította és az előszót írta Eszes Máté. H. n., 1999, Ármádia Kiadó, 242–243. o.
64. Ránki György: Hitler tárgyalásai kelet-európai államférfiakkal 1939–1944. In uó: *A Harmadik Birodalom árnyékában*. Budapest, 1988, Magvető Kiadó /Gyorsuló idő/.
65. Uo. 116. o.
66. Uo. 115. o.
67. Kőpeczi Béla: Kitekintés: Erdély útja 1918 után. In Szász Zoltán (szerk.): *Erdély története*. Harmadik kötet. *1830-tól napjainkig*. Budapest, 1986, Akadémiai Kiadó.
68. Uo. 1754. o.
69. Iordachi, Constantin – Turda, Marius: Politikai megbékélés versus történelmi diskurzus: az 1989–1999 közötti román történetírás Magyarország-percepciója. *Regio*, 2000. 2. sz., 136. o.
70. Boia: i. m. 217. o.
71. Lásd pl. Cosma, Neagu: *Dictatul de la Viena – (30 august 1940), consecință a crimei organizate statale de către Ungaria și a colaboraționismului unor unguri din România*. [A bécsi diktátum – 1940. augusztus 30., a Magyarország által államilag szervezett büntettnék, és egyes romániai magyarok kollaboracionizmusának következménye.] 1996, Bravo Press, vagy Marinescu, Aurel Sergiu:

- Înainte și după Dictatul de la Viena.* [A bécsi diktátum előtt és után.] București, 2000, Editura Vremea /FID, Fapte, Idei, Documente/.
72. Grad, Cornel: *Al doilea arbitraj de la Viena.* [A második bécsi döntés.] Iași, 1998, Institutul European /Istorie și diplomație, 17./.
73. Uő: *Opinia autorului...* i. m. 35. o.
74. Uő: *Al doilea arbitraj...* 56. o.
75. Uo. 42–43. o.
76. Uo. 46. o.
77. Uo. 56. o.
78. Georgescu: i. m.
79. Uo. 231. o.
80. Constantiniu, Florin: *O istorie sinceră a poporului român.* [A román nép őszinte története.] Ediția a II-a, București, 1999, Univers Enciclopedic.
81. Iordachi – Turda: i. m. 133. o.
82. Constantiniu: i. m. 353. o.
83. Uo.
84. Scurtu, Ioan – Buzatu, Gheorghe: *Istoria românilor în secolul XX (1918–1948).* [A románok története a XX. században, 1918–1948.] București, 1999, Editura Paideia /Colecția cărților de referință. Seria Istoriei.
85. Uo. 360. o.
86. Uo. 382. o.
87. Uo. 383–385. o.
88. Szász Zoltán: A második bécsi döntés. *Conviețuirea – Együttélés*, Szeged, 2000. 2–4. sz., 79–84. o.
89. Réti György: A második bécsi döntés magyar, olasz és német dokumentumok tükrében. *Mozgó Világ*, 1990. szeptember, 64–67. o.; uő: A második bécsi döntés. *Külpolitika*, 2000, 1–2. sz., 182–204. o.
90. Czettler: i. m.
91. Uo. 17–18. o.
92. Uo. 142–143. o.
93. Uo. 144. o.
94. Uo. 163. o.
95. Uo.
96. Uo.
97. Uo. 169. o.
98. Ezek közül itt csak hármat említünk. Ormos Mária: *Magyarország a két világháború korában (1914–1945).* Debrecen, 1998, Csokonai Kiadó /Történelmi Kézikönyvtár/; Gergely Jenő – Pritz Pál: *A trianoni Magyarország, 1918–1945.* Budapest, 1998, Vince Kiadó /Tudomány – Egyetem/; Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században.* Budapest, 1999, Osiris Kiadó /Osiris Tankönyvek/.
99. Ormos: *Magyarország...* 223. o.
100. Uo. 229. sz. jegyzet.
101. Gergely – Pritz: i. m. 134. o.
102. Romsics: *Magyarország története...* 246. o.

103. Uo. 247. o.
104. Újraközölve lásd Pritz Pál: Revíziós törekvések a magyar külpolitikában 1920–1935. In uő: *Magyar diplomácia a két háború között. Tanulmányok.* Budapest, 1995, Magyar Történelmi Társulat, 234–240. o.
105. Romsics: *Trianon...* 8–9. o.
106. Lásd Zeidler Miklós: Gömbös Gyula. In Romsics Ignác (szerk.): *Trianon és a magyar politikai gondolkodás, 1920–1953. Tanulmányok.* Budapest, 1998, Osiris Kiadó, 87–91. o.
107. Bethlen István: *Válogatott politikai írások és beszédek.* Szerkesztette és az utószót írta Romsics Ignác. Budapest, 2000, Osiris Kiadó /Millenniumi Magyar Történelem, Politikai gondolkodók/, 267–339. o.
108. *DIMK*, IV. kötet, 581. sz. irat.
109. Ennek egy részletét lásd Bethlen István: i. m. 240–251. o. Bethlen már 1927. májusi zalaegerszegi beszédében is bírálta a trianoni békeszerződést. (Zeidler Miklós: *Magyar revizionizmus a két háború között.* Kézirat a szerző tulajdonában. Budapest, 2001, 14. o.)
110. Lásd Romsics Ignác: Magyarország helye a német Délkelet-Európa-politikában. In uő: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében.* Budapest, 1996, Osiris Kiadó, 187–193. o.
111. Zeidler: *Magyar revizionizmus...* 14. o.
112. Romsics: *Magyarország helye...* 202. o. A korabeli német nagyhatalmi elképzelésekről lásd Pritz Pál: *Pax Germanica. Német elképzelések Európa jövőjéről a második világháborúban.* Budapest, 1999, Osiris Kiadó.
113. Hitler 1937 novemberében egy szűk körű értekezleten munkatársai előtt kifejtette, hogy a „németkérdés” megoldására csak az erőszak útja adott. Első célként Csehszlovákia és Ausztria leverését tűzte ki. (Pritz: *Pax Germanica...* 70–76. o.)
114. Calafeteanu, Ion: *Români la Hitler.* [Románok Hitlernél.] București, 1999, Univers Enciclopedic, 2. sz. dokumentum.
115. Ránki: *Hitler tárgyalásai...* 114. o.
116. Romsics: *Magyarország helye...* 216. o.
117. Calafeteanu: *Români...* 5. sz. dokumentum.
118. Kim, Jiyoung: *A nagyhatalmi politika és az erdélyi kérdés a II. világháború alatt és után.* Budapest, 2000, Osiris Kiadó /Doktori mestermunkák/, 48–50. o.
119. Bán D. András: *Illúziók és csalódások. Nagy-Britannia és Magyarország, 1938–1941.* Budapest, 1998, Osiris Kiadó, 24. o.
120. Romsics Ignác: A brit külpolitika és a „magyar kérdés”, 1914–1946. In uő: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében.* Budapest, 1996, Osiris Kiadó, 86. o. Vö. Zeidler Miklós: A Magyar Revíziós Liga. Trianontól Rothermere-ig. *Századok*, 1997. 2. sz., 305–308. o.; Kovács Anikó: Adalékok a magyar revíziós mozgalom történetéhez. *Regio*, 1994. 3. sz., 74–88. o.
121. Romsics: *A brit külpolitika...* 89. o.
122. Uo. 91. o.
123. Uő: *Magyarország története...* 240. o.
124. Lásd uő: *A brit külpolitika...* 98–99. o.

125. Kim: i. m. 50–52. o.
126. Uo. 60–61. o.
127. Ormos: *Magyarország...* 125. o.
128. Hasonló álláspontot képvisel Szabó: *A területi revízió...* 129–130. o.
129. Miskolczy Ambrus: Magyar–román közös múlt és/vagy történeti kiengesztelődés. *Magyar Tudomány*, 1998. 10. sz., 1165. o.
130. E tárgykörben – a két világháború közti korszakra vonatkozóan – mindmáig Mikó Imre 1941-ben megjelent könyve a legjobb összefoglaló. Mikó Imre: *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 1940. augusztus 30-ig*. Budapest, 1941, Studium. /Reprint: Optimum Kiadó, é. n./.
131. Dél-Dobruzsát még 1913-ben csatolták Romániához.
132. Livezeanu, Irina: *Cultură și naționalism în România Mare 1918–1930*. [Kultúra és nacionalizmus Nagy-Romániában 1918–1930.] București, 1998, Humanitas /Seria Istorie/, 17. o.
133. Uo. 19. o., vagy Köpeczi: i. m. 1739. o. Anyanyelv szerint a magyarok 8,6%-ot tettek ki. (Uo.)
134. Köpeczi: i. m. 1742. o.
135. Roth, Harald: *Kis Erdély-történet*. Csíkszereda, 1999, Pallas-Akadémia Kiadó /Nobile Officium Sorozat/, 85. o.
136. Barabás Béla – Diószegi László – Enyedi Sándor és mások: *Hetven év. A romániai magyarság története, 1919–1989*. Budapest, 1990, Magyarországtudat Intézet /A magyarságkutatás könyvtára/, 43. o.
137. Magyarul lásd Mikó: i. m. 1. sz. melléklet, 265–267. o.
138. Gáll: i. m. 207–208. o.
139. Livezeanu: i. m. 347. o.
140. Bárdi: *A szupremácia...* 38–39. o.
141. Roth: i. m. 86. o.
142. Bárdi: *A szupremácia...* 40. o.
143. Mikó: i. m. 5. sz. melléklet, 290. o.
144. E téma monografikus feldolgozása még várat magára. A román–magyar megegyezési kísérletek húszéves történetét és Olaszország ebben játszott szerepét tekintve számos új forráscsoport bevonásával Romsics Ignác: Olaszország és a román–magyar megegyezés tervei, 1918–1938. In uő: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében*. Budapest, 1996, Osiris Kiadó, 132–176. o.
145. Hitchins, Keith: *România 1866–1947*. [Románia 1866–1947 között.] București, 1994, Humanitas, 454. o.
146. Scurtu – Buzatu: i. m. 11. o.
147. Romsics: *Olaszország...* 132–167. o.
148. Tüzetes elemzésüket lásd Bárdi: *A szupremácia...* 63–78. o.
149. Vö. Szarka László: Keleti Svájc – illúzió vagy utópia? A Károlyi-kormány Nemzetiségi Minisztériumának működése. In uő: *Duna-táji dilemmák. Nemzeti kisebbségek – kisebbségi politika a 20. századi Kelet-Közép-Európában*. Budapest, 1998, Ister /Láthatár/, 113–147. o., vagy K. Lengyel Zsolt: „Keleti Svájc” és Erdély 1918–1919. A nagyromán állameszme magyar alternatíváinak történetéhez. *Regio*, 1992. 1. sz., 77–89. o.

150. Erre vonatkozóan lásd pl. Bárdi Nándor: Impériumváltás Székelyudvarhelyen 1918–1920. *Aetas*, 1993. 3. sz., 76–120. o., vagy Vincze Gábor: Székely autonómia a XX. században: illúzió vagy realitás? *Aetas*, 1993. 3. sz., 130–150. o.
151. Romsics: *Olaszország...* i. m. 146. o. A bukaresti szerződésben rögzített határvo-nal leírását lásd Sztáray Zoltán: Románia szerződése az antanthatalmakkal. *Új Látóhatár*, 1980. 1. sz. Idézi Bárdi: *A szupremácia...* 21. sz. jegyzet, 106. o.
152. Romsics: *Olaszország...* 144. o.
153. Uo. 166. o. Lásd még Hory: i. m. 64. o.
154. Idézi Romsics: *Olaszország...* 166. o.
155. Hory: i. m. 76. o.
156. Romsics: *Olaszország...* 165. o.
157. Uo.
158. Hory: i. m. 52. o.
159. Fülöp Mihály – Sipos Péter: *Magyarország külpolitikája a XX. században*. Budapest, 1998, Aula Kiadó, 143–144. o.
160. Az optált nagybirtokosok mellett a román állampolgárságot felvett, 50 hold alatti birtokkal rendelkező erdélyi és bánsági magyar telepesek is kárpótlást követeltek a román államtól a földreform miatt. Az optánsügyről részletesebben lásd Zeidler Miklós: Apponyi Albert és a nemzetek Szövetsége. In *A hosszú tizenkilencedik és a rövid huszadik század. Tanulmányok Pölöskei Ferenc köszön-tésére*. Budapest, 2000. Különlenyomat, 646–649. o.
161. Fülöp – Sipos: i. m. 144. o.
162. Ismeretes, hogy 1924-ben Magyarországnak 20 év alatt, készpénzben kifizet-endő 179 millió aranykorona háborús jóvátétel teljesítését kellett vállalnia. (Romsics: *Magyarország története...* 155. o.)
163. Romsics: *Olaszország...* 170. o.
164. Uo. 171. o.
165. Uo. 172. o.
166. Juhász Gyula: *Magyarország külpolitikája, 1919/1945*. Második, átdolgozott kiadás. Budapest, 1975, Kossuth Könyvkiadó, 129. o.
167. Fülöp – Sipos: i. m. 168–169. o.
168. Uo. 169. o.
169. Vö. Zeidler: *A Magyar Revíziós Liga...* 312–325. o.
170. Lásd Mikó: i. m. 135–137. o.
171. Ennek létrejöttében az 1933 januárjában kipattant olasz–magyar fegyverszállí-tási botránynak is szerepe volt. Lásd Juhász: *Magyarország külpolitikája...* 144. o.
172. Idézi Durandin, Catherine: *A román nép története*. Budapest, 1998, Maecenas Könyvek, 242–243. o.
173. Fülöp – Sipos: i. m. 186. o.
174. Uo. 196. o.
175. Mikó. i. m. 169–170. o.
176. A trianoni békeszerződés értelmében Magyarország csak egy 35 000 fős zsoldoshadsereget tarthatott fenn. A szerződés megtiltotta az általános hadkö-telezettséget, és egyéb katonai jellegű tilalmat is előírt. Lásd Romsics: *Magyar-ország története...* 145. o.

177. Ádám Magda: A versailles-i Közép-Európa összeomlása. A müncheni válság és Magyarország. *Századok*, 1999. 4. sz., 690. o.
178. Román Ildikó: A magyar-román viszony alakulása 1937–1940 között. *Regio*, 1994. 3. sz., 96–97. o.
179. Uo. 96. o.
180. Juhász: *Magyarország külpolitikája...* 177–178. o.
181. Idézi Romsics: *Olaszország...* 175. o.
182. Román: i. m. 97. o.
183. Romsics: *Olaszország...* 175. o.
184. 1938. február 10-én II. Károly menesztette az addigi kormányt és egy új, pártok feletti, véleményező szerepkörrel felruházott kabinetet állított a helyébe. Másnap az egész országra kiterjesztette az ostromállapotot, majd betiltotta a politikai pártokat, és új alkotmányt léptetett életbe. Részletesen lásd Mikó: i. m. 201–204. o., Szász Zoltán: *A románok története*. Budapest, é. n., Bereményi Könyvkiadó /Népek hazája sorozat/, 141–142. o., vagy Savu, Al. Gh.: *Dictatura regală*. [A királyi diktatúra.] București, 1970, Editura politică.
185. Az 1938-as „kisebbségi statútum” egy rendelet törvényből, annak végrehajtási utasításából és egy minisztertanácsi naplóból állt. Nem képezett jogszabályt, és csak útmutatásul szolgált a hatóságoknak, a cenzúra pedig hosszú ideig megtiltotta annak közlését a román sajtóban. Lásd Mikó: i. m. 207–214. o., Román: i. m. 103–107. o.
186. Román: i. m. 103. o.
187. Uo. 107. o.
188. Ádám: *A versailles-i...* i. m. 699. o.
189. A magyar tárgyalódelegáció visszautasította Kielben Hitler javaslatát, miszerint Magyarország vállalja el az „agent provocateur” szerepét Csehszlovákia ellen, s támadja meg. Lásd Pritz Pál: A kiel-i találkozó (Forráskritikai tanulmány). In uó: *Magyar diplomácia a két háború között. Tanulmányok*. Budapest, 1995, Magyar Történelmi Társulat, 291–333. o.
190. A müncheni egyezményt Németország, Olaszország, Nagy-Britannia és Franciaország írta alá.